

Ihar Bortnik<https://orcid.org/0009-0003-2439-0234>

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

Prawo oporu w myśli politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego i Królestwa Polskiego w drugiej połowie XVI i na początku XVII wieku: analiza porównawcza*

Artykuł poświęcony jest analizie porównawczej problemu prawa oporu w myśli politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego i Królestwa Polskiego w drugiej połowie XVI i na początku XVII w. W badanym okresie nastąpiła ewolucja myśli koronnej – od uznania elit duchownych i senatorskich za podmiot oporu do podejścia uznającego, że cały stan szlachecki ma prawo oporu na zasadzie suwerenności ludu. W myśli politycznej Wielkiego Księstwa prawo oporu było mocniej kojarzone z elitami senatorskimi w kontekście arystokratycznej koncepcji państwa, chociaż znały i akceptowały je również szersze warstwy szlacheckie.

This is a comparative study of the right of resistance within the political thought of the Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland during the second half of the sixteenth and the early seventeenth centuries. This period witnessed an evolution of the thought in the Polish Crown, shifting from recognising only the clerical and senatorial elites as subjects entitled to resistance to a viewpoint that embraced the entire nobility as holders of the right of resistance, based on the principle of popular sovereignty.

* Niniejszy dokument został sporządzony przy wsparciu finansowym Unii Europejskiej. Za treść niniejszego dokumentu odpowiada wyłącznie autor i w żadnym wypadku nie może być ona uznawana za odzwierciedlenie stanowiska Unii Europejskiej.

In the political thought of the Grand Duchy, the right of resistance was more closely associated with the senatorial elites within the framework of the aristocratic concept of the state. However, this idea was also acknowledged and accepted by the broader noble classes.

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie, prawo oporu, Wielkie Księstwo Litewskie, władza z umowy, wypowiedzenie posłuszeństwa

Key words: Kingdom of Poland, right of resistance, Grand Duchy of Lithuania, power by contract, renunciation of allegiance

Problem prawa oporu w myśli politycznej Europy średniowiecznej i wczesnonowożytnej od dawna jest przedmiotem zainteresowania badaczy z różnych krajów. Rozważając źródła tego prawa, wskazano wpływ myśli antycznej i kościelnej, a także specyfikę ustrojową i tradycje polityczne poszczególnych krajów i regionów. Myśl polityczna Rzeczypospolitej Obojga Narodów nie była pod tym względem wyjątkiem. Istnieje obszerna literatura poświęcona badaniu genezy prawa oporu w tradycji politycznej średniowiecznej Polski¹. Istota i specyfika prawa oporu jako elementu ideologii politycznej oraz tradycji prawnej od XV w. w Królestwie Polskim była przedmiotem opracowań wielu polskich badaczy². Jednak po unii lubelskiej Rzeczpospolita Obojga

¹ Zob. R. Grodecki, *Do genezy artykułu o wypowiedzeniu posłuszeństwa*, „Rocznik Współczesny”, 16, 1937, 5, s. 41–61; S. Russocki, *Opór władcom i prawo oporu u Słowian w wiekach średnich*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 20, 1968, 1, s. 17–51; J. Szujski, *Artykuł o wypowiedzeniu posłuszeństwa*, w: *Opowiadania i roztrząsania historyczne (pisane w latach 1875–1880)*, Warszawa–Kraków 1882, s. 370–398; J. Wyrozumski, *Od ius resistendi do ius de non praestanda oboedientia w Polsce*, w: *Świat, Europa, mała ojczyzna. Studia ofiarowane profesorowi Stanisławowi Grodzkiemu w 80-lecie urodzin*, red. M. Małecki, Bielsko-Biała 2009, s. 155–164.

² Zob. C. Chowaniec, *Poglądy polityczne rokoszan 1606–1607 wobec doktryn monarchomachów francuskich*, „Reformacja w Polsce”, 3, 1924, 11–12, s. 256–266; H. Gmiterek, *Die Rezeption reformatorischer Ideen und religiöser Widerstandstheorien innerhalb der polnischen Eliten*, w: *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16.–18. Jahrhundert*, hrsg. von J. Bahlcke, H.-J. Bömelburg, N. Kersken, Leipzig 1996, s. 217–227; W. Kriegseisen, *Reformacja a geneza demokracji szlacheckiej w Polsce*, „Rocznik Teologiczny”, 60, 2018, 3, s. 189–219; idem, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo–kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka, Niderlandy Północne, Rzeczpospolita polsko-litewska)*, Warszawa 2010, s. 411–660; I. Lewandowska-Malec, *Tradycje odpowiedzialności prawnej monarchy w Polsce*, „Społeczeństwo i Państwo”, 10, 2010, 4, s. 13–22; H. Litwin, *W poszukiwaniu*

Narodów obejmowała dwa podmioty o nieco odmiennych tradycjach ustrojowych i kulturze politycznej. Powstaje zatem pytanie, czy istniały różnice w rozumieniu i interpretacji prawa oporu w myśli politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego w stosunku do myśli koronnej w przededniu i w pierwszych dziesięcioleciach po unii lubelskiej?

Problematyka prawa oporu w myśli politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego rzadko była przedmiotem badań. Litewski historyk filozofii Romanas Plečkaitis stwierdził, że na Litwie prawo oporu nie zostało rozwinięte, jedynie pewne jego przejawy można znaleźć w twórczości Andrzeja Wolana³. Wśród polskich badań należy wyróżnić artykuł Andrzeja Zakrzewskiego zawierający ogólny przegląd funkcjonowania prawa oporu w Wielkim Księstwie na poziomie praktycznym i teoretycznym w szerokiej perspektywie historycznej od XIV do XVIII w.⁴ Analizę refleksji nad prawem oporu w Wielkim Księstwie w czasie rokoszu sandomierskiego, głównie przez pryzmat poglądów jego formalnego dowódcy Janusza Radziwiłła, zawiera artykuł badacza białoruskiego Wiktara Jakubawa⁵.

rodowodu demokracji szlacheckiej. Polska myśl polityczna w piśmiennictwie XV i początków XVI w., w: *Miedzy monarchą a demokracją. Studia z dziejów Polski XV–XVIII wieku*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994, s. 13–53; D. Makilla, *Artykuły henrykowskie (1573–1576): geneza – obowiązywanie – stosowanie. Studium historyczno-prawne*, Warszawa 2012, s. 338–348, 464–484; E. Opaliński, *Postawa szlachty polskiej wobec osoby królewskiej jako instytucji w latach 1587–1648. Próba postawienia problematyki*, „Kwartalnik Historyczny”, 90, 1983, 4, s. 791–808; A. Pawłowska-Kubik, *Wolna elekcja i „wolna” detronizacja? Funkcjonowanie i postrzeganie artykułu de non praestanda oboedientia w czasie rokoszu sandomierskiego*, w: *Wokół wolnych elekcji w państwie polsko-litewskim XVI–XVIII wieku. O znaczeniu idei wyboru – między prawami a obowiązkami*, red. M. Markiewicz, D. Rolnik, F. Wolański, Katowice 2016, s. 165–179; M. Ptaszyński, *Zwischen Gemeinwohl und Staatsräson. Das Widerstandsrecht in den Ständedebatten der polnisch-litauischen Republik im 16. Jahrhundert*, w: *Frühneuzeitliche Reiche in Europa. Empires in Early Modern Europe*, hrsg. von T. Gromelski, Ch. Preusse, A. Ross, D. Tricoire, Wiesbaden 2016, s. 67–87; W. Sobieski, *Król czy tyran. Idee rokoszowe a różnowiercy za czasów Zygmunta Augusta*, „Reformacja w Polsce”, 4, 1926, 13–16, s. 1–14; W. Sobociński, *Pakta konwenta: studium z historii państwa polskiego*, Kraków 1939, s. 183–203.

³ R. Plečkaitis, *Lietuvos filosofijos istorija*, t. 1: *Viduramžiai – Renesansas – Naujieji Amžiai*, Vilnius 2004, s. 179.

⁴ A. Zakrzewski, *Prawo oporu w Wielkim Księstwie Litewskim od wieku XIV do XVIII*, w: *Król a prawo stanów do oporu*, red. M. Markiewicz, E. Opaliński, R. Skowron, Kraków 2010, s. 27–35.

⁵ В. Якубаў, *Права на супраціў тыраніі ў Вялікім Княстве Літоўскім на прыкладзе дзейнасці Льва Сапегі і Януша Радзівіла (канец XVI – пачатак XVII стст.)*,

Celem niniejszego artykułu jest określenie specyfiki rozumienia prawa oporu w myśli politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego w drugiej połowie XVI i na początku XVII w.

Rozwój idei prawa oporu w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim następował na różne sposoby. Praktyczne zastosowanie sprzeciwu elit politycznych wobec władców było znane od czasów ustanowienia państwowości na ziemiach obu krajów. Uzasadnieniem tego oporu było rozumienie działań władców jako naruszenia uświęconych tradycją zasad zachowania⁶. Jednak od strony teoretycznej prawo oporu było znane w Polsce znacznie wcześniej. Załączki tego prawa badacze odnajdują w średniowiecznych przywilejach XII–XV w.⁷ Dyskusja dotyczy określenia źródeł jego pochodzenia w rozwoju wewnętrznego prawa zwyczajowego lub w recepcji zewnętrznej. Już w XV w., pod wpływem tomistycznego arystotelizmu i kanonistyki, uczeni krakowscy wypracowali koncepcję prawa oporu⁸. Po raz pierwszy jako norma juredyczna prawo oporu pojawia się w przywileju mielnickim z 1501 r.⁹ Zostało ono sformułowane dość ogólnie i nie przewidywało zasad obalenia monarchy, lecz przybrało formę nacisku senatorów na króla, aby powrócił do ram prawnych¹⁰. Postanowienia tego przywileju w dużej mierze stały się źródłem artykułu *de non praestanda oboedientia* (o wypowiedzeniu posłuszeństwa) w artykułach henrykowskich.

Twórczość intelektualistów i polityków z Królestwa Polskiego w przededniu powstania tych artykułów wskazuje na dobrą znajomość koncepcji prawa oporu. Zgodnie z ustaleniami Macieja Ptaszyńskiego, u podstaw tego leżały średniowieczna idea wierności, implikująca wzajemne zobowiązania władcy i poddanych, oraz idea władzy opartej na umowie. Idee te opierały się na tradycji politycznej i zostały wzmocnione pod wpływem arystotelizmu politycznego¹¹. Analiza literatury wskazuje na związek uznania prawa oporu z koncepcją pochodzenia

w: *Homo Historicus 2023. Гадавік антрапалагічнай гісторыі*, рэд. А. Смаленчук, Беласток 2023, s. 163–175.

⁶ S. Russocki, op. cit., s. 48.

⁷ M. Ptaszyński, op. cit., s. 73–75; J. Wyrozumski, op. cit., s. 156–158.

⁸ H. Litwin, op. cit., s. 23–24.

⁹ F. Papée, *O przywileju mielnickim dla senatu z r. 1501*, w: *Księga pamiątkowa ku czci Oskara Balzera*, t. 2, red. W. Abraham, P. Dąbrowski, L. Piniński, Lwów 1925, s. 173–187; L. Sobolewski, W. Uruszczak, *Artykuły mielnickie z roku 1501*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 42, 1990, s. 31–61.

¹⁰ M. Ptaszyński, op. cit., s. 77; W. Sobociński, op. cit., s. 188–189.

¹¹ M. Ptaszyński, op. cit., s. 84.

władzy państwowej z umowy. Zwraca uwagę rozumienie władzy jako wzajemnej umowy między Bogiem, ludem a władcą przez anonimowego autora dzieła *Iż na społecznem zjażdżdzie panów rad koronnych w Kaskach...*¹²: „miedzy Panem Chrystusem, niebieskiem królem, a miedzy ziemskim królem jest lud chrześcijański szrodek, którego rząd Pan Chrystus na żądanie ludu swego królowi ziemskiemu zleca tak, iż ten postępek jest po Panie Chrystusie pierwszy, jest kapłan poseł do ludzi chrześcijańskich, potym lud, kościół Pana Chrystusa, po tym król, potym *privata persona* każdego, owa *in summa*, król bywa dla ludu obieran, nie lud dla króla”¹³. Choć autor ten był niewątpliwie katolikiem, który nie uznawał możliwości wyboru innowiercy na tron Rzeczypospolitej, to jego wypowiedzi w tej kwestii bardzo przypominają tworzone wówczas konstrukcje teoretyczne kalwinistów francuskich¹⁴. Tenże autor wymienia prawo oporu jako jedną z trzech podstawowych swobód obywatelskich w Królestwie Polskim (obok udziału w decyzjach władzy oraz nienaruszalności życia i mienia): „Zaż to nie wielka jest swoboda polska, iż króla poddanemu, gdy mu przeciwko prawu rozkazuje, wolno nie słuchać?”¹⁵.

Autorzy z Korony różnili się w kwestii, kogo należy uważać za upoważnionego do realizacji prawa oporu. Teoretyczne uzasadnienia i praktyka polityczna z czasów średniowiecza przyznawały to prawo jedynie warstwie rządzącej i odmawiały go osobom prywatnym. Jedną z koncepcji uznawała za główny podmiot oporu wyższe duchowieństwo katolickie. Wynikało to z przyjętej w średniowiecznej myśli kościelnej idei wyższości władzy duchownej nad władzą świecką. Autor dzieła *Naprawa Rzeczypospolitej Koronnej do elekcyej nowego króla*, wyliczając liczne zasługi duchownych w rozwoju państwa polskiego, uważa ich za „stróżów wolności” uprawnionych do podejmowania działań zmierzających do powstrzymania króla od naruszenia prawa: „ten stan o wolności pospolite zawždy sie zastanawiał, pana,

¹² Dzieło to poświęcone zostało uzasadnieniu decyzji o zwołaniu sejmu konwoacyjnego podjętych na zjeździe senatorów koronnych, który się odbył 24 X – 1 XI 1572 r. w Kaskach koło Łowicza, zob. E. Dubas-Urwanowicz, *Koronne zjazdy szlacheckie w dwu pierwszych bezkrólewiach po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok 1998, s. 90–165.

¹³ *Iż na społecznem zjażdżdzie panów rad koronnych w Kaskach*, w: *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, wyd. J. Czubek, Kraków 1906, s. 250.

¹⁴ Zob. *Абарона супраць тыранаў, або пра законную ўладу ўладароў над народам і народаў над уладарамі аўтарства Стэфана Юнія Брута, Кельта*, пер. А. Быкава, В. Жандарава, З. Хведарук, „ARCHE”, 2012, 1–2 (112–113), s. 277–287.

¹⁵ *Iż na społecznem zjażdżdzie panów rad koronnych w Kaskach*, s. 244.

kiedy było potrzeba, hamował, a prawie go miał na wodzy, [– –] póki będą przy swojej władzy biskupi, dotąd pan nie ustanie w dobrej sprawie swej, a jeśli by oni (czego Boże nie daj) upadli, tedy by i on poszedł samopas, gdzie by go wola jego zapędziła”¹⁶. Uznaje się prawo zwierzchnika duchowieństwa katolickiego do organizowania oporu wobec monarchy łamiącego prawo: „gdzieby co chciał król czynić przeciw przysiędze swej, ma dwoję zwierzchność nad królem: jedną kościelną z prawa bożego, że go może *diris devovere*, to jest, wydzielić z społeczności; drugą z zwyczaju staradawnego, *tanquam primas regni*, iż się do niego zbiegają wszyscy, tak, iż gdzieby król nie poprzestał praw gwałcić, może sjęm złożyć”¹⁷. Podobne idee odnaleźć można we wcześniejszych pracach Stanisława Orzechowskiego¹⁸.

Upowszechniła się koncepcja senatu jako instytucji ograniczającej władzę monarchy, „aby król bez rad nic nie czynił”¹⁹. Autor ukrywający się pod pseudonimem Senatora Anonima uważa senat za instytucję zapobiegającą tyranii: „przy takowy Radzie koronny nigdy Pan, chociażby chciał, nic jemu nie przystojnego albo RP szkodliwego, nam też, albo wolnościom naszym przeciwnego, przedsię wziąć i uczynić nie będzie mógł, gdyż Rada koronna są zawsze *moderatores consiliorum omnium Regis sui*”²⁰. Razem z tym pojawiają się wzmianki

¹⁶ *Naprawa Rzeczypospolitej Koronnej do elekcyj nowego króla*, w: *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, s. 194.

¹⁷ *Ibidem*, s. 200.

¹⁸ S. Orzechowski, *Policja Królestwa Polskiego na kształt Aristotelesowych polityk wypisana i na świat dla dobra pospolitego trzema księgami wydana*, wyd. T. Działyński, Poznań 1859, s. 46–48, 88–99; idem, *Quincunx*, w: *Stanisława Orzechowskiego i Augustyna Rotundusa debata o Rzeczypospolitej*, wstęp i oprac. K. Koehler, tł. E. Buszewicz, Kraków 2009, s. 36, 112–127, 144–145.

¹⁹ *Naprawa praw i swobód i wolności naszych*, w: *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, s. 187. Uzasadnienie tej pozycji zob. W. Goślicki, *O senatorze doskonałym księgi dwie: w których są wyjaśnione obowiązki urzędników oraz szczęśliwe życie obywateli i pomyślność państwa (1568)*, tł. T. Bieńkowski, oprac. M. Korolko, Kraków 2000, s. 73–77; *Iż na społecznem zjażdżdzie panów rad koronnych w Kaskach*, s. 246; *Summa tych rzeczy, które mają być opatrzone, postanowione przed obraniem nowego króla*, w: *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, s. 176–177; *Ma-li być kiedy dobrze u nas w Polsce, trzech rzeczy nam potrzeba in Respublica nostra...*, w: *Dwa pisma polityczne z okresu walki o egzekucję*, wyd. S. Bodniak, Kórnik 1939, s. 12–24; *Naprawa Rzeczypospolitej Koronnej do elekcyj nowego króla*, s. 202–204; *Senatora Anonima deliberacye o królu, panach radzie i urzędnikach, sejmie i bezkrólewiu*, w: *Sześć broszur politycznych z XVI i początku XVII stulecia*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921, s. 117–118.

²⁰ *Senatora Anonima deliberacye*, s. 170.

o tym, że prawo oporu przysługuje zarówno senatowi, jak i szlachcie utożsamionej z Rzeczpospolitą. Autor krytycznego wobec senatorów dzieła *Pokazanie błędów i naprawy ich w naszej Rzplitej polskiej in hoc interregno, gdyż potem już czasu nie będzie*, stwierdzając potrzebę stałego przebywania przy królu części senatorów, w ten sposób określa ich zadania i stosunek do Rzeczypospolitej: „żeby pana bezpiecznie napominała, a gdzieby pan słuchać nie chciał, żeby to Rzeczpospolitej odniosła; czego iż po te czasy nie czyniła, dlatego do tego przyszło, co widzimy i czujemy”²¹.

Należy zaznaczyć, że refleksja nad prawem oporu w Królestwie Polskim opierała się z jednej strony na własnej tradycji, z drugiej zaś na ideach rozpowszechnionych w zachodnioeuropejskiej myśli politycznej od średniowiecza. Charakterystyczne, że najczęściej odniesienia do tego prawa znajdują się w twórczości autorów katolickich i pro-senatorskich. W tych samych pracach można znaleźć także wypowiedzi zawierające ideę suwerenności ludu, gdzie senatorowie świeccy i duchowni występują w roli przedstawicieli ludu i obrońców jego wolności²². Zjawisko to można wyjaśnić w następujący sposób. Z jednej strony elity senatorskie podkreślały swoją bardzo ważną rolę w systemie władzy. Z drugiej strony starały się przyciągnąć nieufną do nich szlachtę hasłami mówiącymi, że lud z senatorami na czele jest jedną wspólnotą szlachecką nadrzędną w stosunku do monarchy.

Do końca panowania Zygmunta Augusta szlachta, która przyjęła wyznania reformacyjne, mocno podkreślała swoją lojalność wobec monarchy, dopuszczała możliwość zwiększania jego władzy, przede wszystkim w sferze stosunków religijnych²³, a także starała się nie

²¹ *Pokazanie błędów i naprawy ich w naszej Rzplitej polskiej in hoc interregno, gdyż potem już czasu nie będzie*, w: *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, s. 166.

²² *Iż na społecznem zjażdżdzie panów rad koronnych w Kaskach*, s. 244; *Naprawa Rzeczypospolitej Koronnej do elekcji nowego króla*, s. 187; zob. A. Grześkowiak-Krwawicz, *Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga narodów. Pojęcia i idee*, Toruń 2018, s. 108–110. W teoriach dominacji politycznej hierarchii kościelnej i świeckiej skupionej w senacie „oderwane od możliwości realnego działania na rzecz państwa, masy szlacheckie miały się więc żywić jedynie ambitnymi hasłami o przysługującej im jakoby wolności od spełniania obowiązków obywatelskich oraz o rzekomej powszechnostanowej równości”, A. Sucheni-Grabowska, *Obowiązki i prawa królów w opiniach pisarzy epoki Odrodzenia*, w: *Miedzy monarchą a demokracją*, s. 90.

²³ I tak na sejmie 1555 r. w izbie poselskiej poseł kaliski Marchewskiego wygłosił, że król ma sam, bez udziału izb „*interim* [– –] utrwalić”, K. Grzybowski, *Teoria reprezentacji w Polsce epoki Odrodzenia*, Warszawa 1959, s. 215. Wybitny

skupiać na temacie oporu wobec władzy, mając nadzieje, że przeciągnie króla na swoją stronę²⁴. Sympatyzujący z reformacją teoretyk polityczny Andrzej Frycz Modrzewski dopuszczał prawo oporu, jednak zarezerwował go wyłącznie dla wyższych rangą urzędników państwowych, co wskazuje na zbieżność jego poglądów w tym zakresie ze stanowiskiem Jana Kalwina²⁵. Pewne podobieństwa w rozumowaniu zachodnioeuropejskich i polskich myślicieli reformacyjnych tłumaczy się nie tyle bezpośrednim oddziaływaniem koncepcji kalwinistów, ile powszechnym zakorzenieniem autorów tamtej epoki w tradycji średniowiecznego arystotelizmu politycznego²⁶. Dopiero po śmierci Zygmunta Augusta i upadku nadziei na wprowadzenie reformacji na szczeblu państwowym przedstawiciele szlachty protestanckiej zaczęli wyraźniej wspominać o prawie oporu²⁷.

W Wielkim Księstwie Litewskim sytuacja pod tym względem była nieco odmienna. Prawo litewskie nie zawierało w sobie prawa oporu, jednak praktyka polityczna świadczy o jego istnieniu w świadomości warstwy rządzącej jako części tradycji politycznej²⁸. Znajduje to odzwierciedlenie w *Rozmowie Polaka z Litwinem*, anonimowym dziele zamówionym przez elitę litewską i opublikowanym w latach 1565–1566. Jego autorem przypuszczalnie był wójt wileński Augustyn Rotundus²⁹, który napisał je w ramach polemiki ze Stanisławem

ideolog reformacji polskiej Marcin Krowicki także nawiązał do prawa króla do organizowania życia religijnego, idem, *Chrześcijańskie a żałobliwe napominanie*, oprac. B. Otwinowska, J. Tazbir, Warszawa 1969, s. 11–12.

²⁴ K. Grzybowski, *Mikołaj Sienicki – Demostenes sejmów polskich*, OiRwP, 2, 1957, s. 120–121, 125–126; W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe*, s. 501–532; W. Sobieski, op. cit., s. 10–14.

²⁵ M. Ptaszyński, op. cit., s. 81–82.

²⁶ Zob. porównanie poglądów na temat prawa oporu Jana Kalwina i Andrzeja Frycza Modrzewskiego z ideami Tomasza z Akwinu, ibidem, s. 80–84.

²⁷ Na przykład kalwinista Piotr Mycielski, autor dzieła powstałego w czasie pierwszego bezkrólewia, odwoływał się do tradycji wykorzystania wypowiedzenia posłuszeństwa monarsze w Polsce najpierw w formie zwyczaju, a następnie na poziomie prawa oraz podkreślał związek prawa oporu z ideą władzy z umowy, *Sententia cuiusdam de electione regis Polonorum cum commonstratione commode et incommode inde emergentis*, w: *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, s. 377–379.

²⁸ A. Zakrzewski, *Prawo oporu*, s. 27–28, 34.

²⁹ W historiografii istnieją różne podejścia do ustalania autorstwa danego utworu. Wersja o autorstwie Rotundusa została rozwinięta w pracach Marii Baryczowej (zob. eadem, *Augustyn Rotundus, wójt wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy*, w: *Z dziejów polskiej kultury umysłowej w XVI i XVII wieku*, red. W. Voisé, Wrocław 1976, s. 119–129) i znalazła szerokie uznanie w literaturze naukowej.

Orzechowskim w sprawie unii Królestwa Polskiego z Wielkim Księstwem. Autor utworu postuluje ideał „wolnego państwa” w postaci monarchii dziedzicznej ograniczonej przez radę duchowną i świecką³⁰. „Wolne państwo” przeciwstawiało się tyranii jako ustrojowi opartemu na woli władcy. W związku z tym wspomniane jest prawo oporu: „aleć to więcej ma być *libertati* przypisano, iż złego panowania, to jest *tyrannidem* nie chcieli cierpieć, bo *libertati tyrannis contraria*; wszak wiesz, iż w każdej przeczy pospolitej *tyrannicidae praemiis et honoribus afficiebantur*”³¹. Podkreślano, że w samym Wielkim Księstwie, w przeciwieństwie do Królestwa Polskiego, nigdy nie cierpiano władców-tyranów („sprzątałi też po prawdzie Litwa nasza złe pany”³²), nawiązując przypuszczalnie do faktu zamordowania wielkiego księcia Zygmunta Kiejstutowicza w 1440 r. Ale są także odniesienia do przykładów z Polski średniowiecznej, skąd jasno wynika, że upoważniony do oporu jest senat („przeciw niewolej i uporowi książąt swych, nie dopuszczali senatorowie”), ze szczególną rolą kierowniczą duchowieństwa katolickiego. Przywołany jest tu przykład arcybiskupa gnieźnieńskiego Jakuba ze Żnina, który ekskomunikował w połowie XII w. księcia Władysława II Wygnańca³³.

O prawie oporu wspomina także Andrzej Wolan. W swoim głównym dziele *De libertate politica sive civili* (1572) nie porusza jednak tego tematu, poza kilkoma niezbyt jasnymi wskazówkami³⁴. Jeśli w tym utworze Wolan wykazuje sympatię do ustroju mieszanego³⁵,

Jednak niektórzy badacze uznają autorstwo utworu za nieznane, postawiono hipotezę na temat kilku autorów, zob. J. Kiaupienė, *Between Rome and Byzantium. The Golden Age of the Grand Duchy of Lithuania's Political Culture: Second Half of the Fifteenth Century to First Half of the Seventeenth Century*, trans. J. Will, Boston 2019, s. 98–99, 123; I. Lukšaitė, *Andrius Volanas XVI–XVII a. Lietuvos visuomenės pertvarkos kryžkelėse*, w: A. Volanas, *Rinktinai raštai*, Vilnius 1996, s. 29; С. Сокол, *Социологическая и политическая мысль Белоруссии во второй половине XVI в.*, Минск 1974, s. 104.

³⁰ Zob. I. Бортнік, *Размова Паляка з Літвінам*, w: *Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі*, т. 2: *Протарэзненасць і Адраджэнне*, рэд. С. І. Санько і інш., Мінск 2010, s. 643–683.

³¹ *Rozmowa Polaka z Litwinem*, w: *Stanisława Orzechowskiego i Augustyna Rotundusa debata o Rzeczypospolitej*, s. 193.

³² Ibidem, s. 193.

³³ Ibidem, s. 167–168.

³⁴ R. Plečkaitis, op. cit., t. 1, s. 179.

³⁵ A. Wolan, *De libertate politica sive civili / O wolności Rzeczypospolitej czyli Ślacheckiej*, tł. S. Dubingowicz, wyd. i oprac. M. Eder, R. Mazurkiewicz, red. W. Uruszcak, Warszawa 2010, s. 93, 97–99, 139.

to w dziele *Oratio ad senatum* (1573), a zwłaszcza w przedmowie do polskojęzycznego przekładu pracy Andrzeja Frycza Modrzewskiego *O poprawie Rzeczypospolitej* (1577), wydanego w Łosku, jest skłonny zaakceptować rządy arystokratyczne³⁶. Stanowisko to można uznać za logiczne w nawiązaniu do tradycji politycznej Wielkiego Księstwa, charakteryzującej się dominacją magnaterii, a także ścisłymi związkami myśliciela z Radziwiłłami birżańskimi.

W utworze *Oratio ad senatum*, powstałym w czasie pierwszego bezkrólewia, Wolan podkreśla prawo i obowiązek oporu ze strony senatu wobec władcy łamiącego prawo: „A quo malo ut omni tem pore vestra sit immunis respublica, vestri id muneris et officii, senatores, esse existimate, ut certis legum vinculis principem vobis regnaturaui obstrigatis et claudicantem in officio voce et auctoritate vestra ad debitum onus revocetis”³⁷. Zacytowany pogląd Wolana podobny jest do głoszonych przez Kalwina prawa przeciwstawiania się tyranii ze strony elit politycznych: „Bo jeśli gdzie są jakie urzędy i stany dla hamowania swowolnych panów postanowione (jakowi byli niekiedy u Lacedaemonczyków i Rzymianów, także w Ateniech i teraz bez wątpienia na sejmiech pospolitych), takowym godzi się to czynić, co ich powinność niesie. Bo gdzieby tego zaniedbali, pewnieby wiele przed Bogiem winni zostali, jako ci, którzy urzędu od Boga na się włożonego albo nie pilnowali, albo źle używali”³⁸. Takie podobieństwa wskazują, że Wolan, jako intelektualista ewangelicko-reformowany, oczywiście znał dzieła Kalwina i wykorzystywał je do legitymizacji własnego stanowiska³⁹. Jednocześnie samo stanowisko to ma swoje korzenie w lokalnej tradycji politycznej, a także, jak stwierdzono powyżej, opierało się na ideach średniowiecznego arystotelizmu.

Idee zawarte w publicystyce znajdują odbicie również na poziomie kultury politycznej elity rządzącej w Wielkim Księstwie. W przededniu unii lubelskiej dostojnicy litewscy aktywnie wykorzystywali

³⁶ Idem, *Oratio ad senatum regni Poloniae Magnique ducatus Lituaniae, qua boni principis in Republica constituendi modus ostenditur*, w: *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, s. 178–186; idem, *Praefatio*, w: A. F. Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitej*, tł. C. Bazylik, Łosk 1577, k. iiii.

³⁷ Idem, *Oratio ad senatum*, s. 186.

³⁸ J. Kalwin, *O zwierzchności świeckiej, porządne, według sznuru Pisma świętego opisanie. Zaraz o pożytkach i powinnościach urzędu jej. Z łacińskiego na polskie wiernie przetłumaczone*, oprac. i wstęp W. Kriegseisen, Warszawa 2009, s. 129–131.

³⁹ O wpływie Kalwina na twórczość Wolana zob. W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe*, s. 499.

retorykę dominującą w koronnym dyskursie politycznym. Marszałek wielki i kanclerz litewski oraz wojewoda wileński Mikołaj Radziwiłł „Czarny” w swoich mowach na sejmie warszawskim 1563/1564 r. stanowczo stwierdza podmiotowość litewskiego narodu politycznego i ograniczenia władzy wielkoksiążęcej⁴⁰. W mowie z 11 lutego 1564 r. wspomina on o prawie oporu w przypadku dążenia monarchy do nieograniczonej władzy. Jako środek nacisku na takiego władcę pozwala on nawet na korzystanie z pomocy obcych władców: „Jeśli by co Król JM chciał nad nami *absoluta potestate* czynić, musiałoby to iść z wielkim ubliżeniem wolności naszej. A jako nie żałował ręki swojej Sceuola upalić, tak się też moja nie jest inaksza, pierwej, niżbych się na takie rzeczy podpisać miał. Protestuję się też, jeśli się nam jakie przesprawie stanie, tedy chcemy rady i pomocy od Panów chrześcijańskich, i potem i u pogańskich szukać”⁴¹. W mowie z 12 lutego 1564 r. Mikołaj Radziwiłł „Czarny” po raz kolejny deklaruje swoje poparcie dla idei prawa oporu: „Acz też i tam bywa upor, gdy się ludzie mordują, wadzą o Rzecz P., aleć takowy upor bywa chwalebny, którego bych się i ja nie sromał”⁴². Ciekawe jest, że na sejmie lubelskim 1569 r. liderzy reprezentacji litewskiej bronili swego stanowiska w kwestii unii, odwołując się do dawnej tradycji wolności politycznej na Litwie, przewidującej elekcyjność i ograniczoność władzy monarchicznej, podczas gdy przedstawiciele szlachty polskiej wzywali króla do siłowego rozwiązania problemu unijnego na korzyść Korony na podstawie tego, że Wielkie Księstwo jest w ich rozumieniu państwem patrymonialnym⁴³. Zdaniem kanclerza litewskiego i wojewody wileńskiego Mikołaja Radziwiłła „Rudego” próba takiego rozwiązania byłaby wyrazem władzy tyrańskiej, której naród polityczny nie może uznać, w związku z czym dopuszczalny jest opór wobec niej: „Wolniśmy ludzie, wolnośny sobie Pana obierali, bo któż sobie Pana obiera, ten niemoże być darowny, wolnościśmy się krwią swą dobili, i czuję się być człowiekiem wolnym, a ktoby mię chciał rapere, tedybych takiego Pana niemiał za Pana, ale za

⁴⁰ *Zrzedłopisma do dziejow unii Korony Polskiej i W.X. Litewskiego*, cz. 2, oddz. I, wyd. T. Działyński, Poznań 1861, s. 304–305, 352–354, 362–364.

⁴¹ *Ibidem*, s. 354.

⁴² *Ibidem*, s. 363.

⁴³ Znany lider polskiego stronnictwa egzekucyjnego Mikołaj Sienicki deklarował: „na tę contumacią Litewską nie listu, nie mandatu, ale korda trzeba”, *Zrzedłopisma do dziejow unii Korony Polskiej i W.X. Litewskiego*, cz. 3: *Diariusz lubelskiego sejmku unii. Rok 1569*, wyd. W. Działyński, Poznań 1856, s. 69.

tyrana”⁴⁴. Nieoczekiwane odejście posłów litewskich z sejmu lubelskiego można uznać za formę nacisku na monarchę. Dostojnicy i posłowie koronni w swoich wystąpieniach na sejmie uznawali to za bunt przeciwko władcy⁴⁵, co z kolei doprowadziło do interpretacji tego faktu w historiografii jako „powstania parlamentarnego”⁴⁶; chociaż z punktu widzenia politycznej elity litewskiej legalność tego typu działania opierała się na gwarancji prawa do swobodnego opuszczania sejmu ze strony króla w jego przedsejmowym liście z Wohynia z 21 grudnia 1568 r.⁴⁷

Dokonując pewnego uogólnienia, można zauważyć, że w momencie powstania Rzeczypospolitej Obojga Narodów cechą wspólną zarówno myśli koronnej, jak i litewskiej było to, że pojmowanie prawa oporu miało charakter ogólny, abstrakcyjny, bez poruszania kwestii dotyczących treści, warunków i metod jego realizacji. Jednocześnie istniały różnice: w Koronie przez dość długi czas ideę prawa oporu jako zjawiska prawnego łączono z doktryną suwerenności ludu i związaną z nią koncepcją umowy o władzę, natomiast w Wielkim Księstwie legitymizacja tego prawa odbywała się na podstawie dawnej tradycji i przykładów historycznych. W polskiej myśli politycznej istniało kilka różnych podejść do definiowania podmiotu prawa oporu; w myśli politycznej Wielkiego Księstwa za taki podmiot uznawano radę panów (choć w deklaracjach politycznych najwyższą rangą dostojnicy mogli przemawiać w imieniu abstrakcyjnego narodu litewskiego).

Ważnym momentem w rozwoju refleksji nad prawem oporu było powstanie artykułów henrykowskich na sejmie elekcyjnym 12 maja 1573 r. Akt ten był efektem kompromisu różnych stronnictw politycznych w Rzeczypospolitej, głównie z Królestwa Polskiego. Artykuł 21 przyznaje obywatelom prawo do wypowiedzenia posłuszeństwa monarsze: „A jeślibyśmy, (czego Boże uchowaj), co przeciw prawom, wolnościom, artykułom, kondycjom, wykroczyli, albo czego nie wypełnili, tedy obywatele koronni obojga narodu od posłuszeństwa i wiary nam powinny wolne czyniemy i panowania”⁴⁸. Sformułowanie

⁴⁴ Ibidem, s. 42.

⁴⁵ Mikołaj Sienicki wspominał nawet o dawnej tradycji braku szacunku dla monarchy na Litwie: „Widzę, że z małym ważeniem mówią około osoby Pańskiej, wiedząc, że na tem wiele należy, na osobie Pańskiej; widzę jako się tam przeciwko Panom swym zachowywali, które rzezali, truli etc.”, ibidem, s. 70.

⁴⁶ J. Kiaupienė, op. cit., s. 108–109.

⁴⁷ *Akta unji Polski z Litwą 1385–1791*, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932, s. 191.

⁴⁸ *Artykuły henrykowskie*, wyd. Z. Kaczmarczyk, Poznań 1946, s. 16.

prawa oporu w tym artykule było bardzo ogólne, nie określono konkretnych warunków i aspektów proceduralnych, na podstawie których można wypowiedzieć posłuszeństwo. Ostatecznie moc prawną artykuły henrykowskie nabyły na sejmie koronacyjnym 1576 r., kiedy zostały zaprzysiężone i zatwierdzone przez króla Stefana Batorego. Sejm ten ograniczył prawo stosowania oporu do przypadków, gdy król umyślnie naruszył prawo lub odmówił jego skorygowania, mimo napomnień senatu albo całego sejmu⁴⁹.

Historia powstania i zatwierdzenia artykułów henrykowskich oraz przebieg dyskusji pomiędzy uczestnikami procesu politycznego w Królestwie Polskim na temat treści tych artykułów są szczegółowo zbadać w historiografii⁵⁰. Jeśli zaś chodzi o artykuł o wypowiedzeniu posłuszeństwa, mimo poparcia znacznej części szlachty, pojawiały się także głosy sprzeciwu. Artykułowi temu najbardziej przeciwstawił się Henryk Walezy oraz jego zwolennicy na sejmie koronacyjnym w 1574 r. Jako argument przeciwko artykułowi, który teoretycznie rozszerzał uprawnienia szlachty, została wykorzystana koncepcja, zgodnie z którą podmiotem prawa oporu jest wyższe duchowieństwo. Jeden ze zwolenników Henryka Walezego wymienił środki tłumienia ewentualnej samowoli władców: „pisane prawa, przysięga, stan senatorski i władza prymasa, który ma prawo zwołać senat, ilekroć król nie chce być królem, lecz tyranem”⁵¹. W świetle tego stanowiska odrębna ustawa w tym zakresie nie jest konieczna.

Znamienne jest, że nagły wyjazd Henryka Walezego z Polski w czerwcu 1574 r. wysunął na pierwszy plan kwestię wypowiedzenia posłuszeństwa. Na zjeździe konwokacyjnym w Warszawie 18 września 1574 r. postawiono Henrykowi ultimatum, które wymagało od niego powrotu do kraju do 12 maja 1575 r. i wypełnienia wszystkich zobowiązań wynikających z artykułów henrykowskich, a także przewidywało utratę władzy w przypadku niezastosowania się do tego wymogu. Wygaśnięcie władzy Henryka Walezego na tej podstawie uznano na zjeździe elekcyjnym w Stężycy 20 i 21 maja 1575 r.⁵²

⁴⁹ Ibidem, s. 477.

⁵⁰ S. Gruszecki, *Walka o władzę w Rzeczypospolitej Polskiej po wygaśnięciu dynastii Jagiellonów (1572–1574)*, Warszawa 1969; D. Makieła, op. cit., s. 27–110; S. Płaza, *Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572–1574)*, Kraków 1969; W. Zakrzewski, *Po ucieczce Henryka. Dzieje bezkrólewia 1574–1575*, Kraków 1878.

⁵¹ S. Płaza, op. cit., s. 169.

⁵² D. Makieła, op. cit., s. 69; W. Zakrzewski, *Po ucieczce*, s. 143–161, 317–352.

Elity polityczne Wielkiego Księstwa Litewskiego nie zajmowały wówczas odrębnego stanowiska w sprawie uznania artykułów henrykowskich. Instrukcja sejmiku wileńskiego na sejm koronacyjny z 11 października 1573 r. postulowała uznanie przysięgi koronacyjnej określonej na sejmie elekcyjnym 1573 r. łącznie z przepisem o prawie wypowiedzenia posłuszeństwa⁵³. Jednak na sejmie koronacyjnym w 1574 r. marszałek wielki litewski i starosta żmudzki Jan Chodkiewicz poparł biskupów sprzeciwiających się żądaniom szlachty, aby artykuły były zatwierdzane przez króla podczas koronacji⁵⁴. Po ucieczce Henryka Walezego zjazd stanów Wielkiego Księstwa w Wilnie 1 listopada 1574 r. poparł przedstawione przez szlachtę koronną warunki powrotu króla przewidujące zaprzysiężenie artykułów i obwieszczające nową elekcję w razie gdyby Henryk nie chciał ich spełnić⁵⁵. W ogóle w okresie pierwszych dwóch bezkrólewí temat ten nie odgrywał pierwszoplanowej roli w dyskursie politycznym Wielkiego Księstwa, w przeciwieństwie do Królestwa Polskiego.

Jak słusznie zauważył A. Zakrzewski, choć prawo oporu funkcjonowało od ostatniej ćwierci XVI w. na poziomie całej Rzeczypospolitej, brakowało jego określenia w prawie Wielkiego Księstwa. Jego zdaniem po ukazaniu się artykułów henrykowskich odrębna litewska regulacja tej materii nie była potrzebna⁵⁶. W III Statucie, mimo podkreślenia suwerenności szlacheckiej⁵⁷, nie wspomniano o możliwości wypowiedzenia posłuszeństwa wobec monarchy.

Po legitymizacji prawa oporu we wspólnym państwie polsko-litewskim można wyróżnić kilka ogólnych tendencji w dyskusjach na temat tego zjawiska w ostatniej ćwierci XVI i na początku XVII w. Po pierwsze, istniała świadomość tego, że prawo oporu przysługuje szlachcie. Po drugie, brakowało dojrzałych teoretycznych refleksji nad istotą tego prawa, jego podmiotów, warunków i sposobów realizacji, na wzór tych, które pojawiły się w Europie Zachodniej. Po trzecie,

⁵³ *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 1: *Okresy bezkrólewí*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2006, s. 76.

⁵⁴ S. Orzelski, *Bezkrólewia ksiąg ósmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576*, t. 1, wyd. W. Spasowicz, Petersburg 1856, s. 217; S. Płaza, op. cit., s. 153.

⁵⁵ *Akta zjazdów*, t. 1, s. 109.

⁵⁶ A. Zakrzewski, *Prawo oporu*, s. 32.

⁵⁷ І. Бортнік, *Фарміраванне ідэй народнага суверэнітэту ў грамадска-палітычнай думцы Вялікага Княства Літоўскага канца XVI – пачатку XVII стст.*, w: *Вялікае княства Літоўскае: сучасныя беларускія даследаванні*, рэд. А. Груша, Вільня 2024, s. 135.

nasiliły się kontakty polityczne i kulturalne oraz migracje intelektualistów Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, dlatego często trudno przypisać ten czy inny wytwór myśli politycznej wyłącznie koronnej lub litewskiej tradycji.

Powszechnym dążeniem szlachty była kontrola nad monarchą i przypominanie mu o podstawowych obowiązkach wobec poddanych. W okresach napięć politycznych pojawiały się czasem ogólne wskazówki dotyczące możliwości skorzystania z tego prawa. W tych okresach w Koronie czasem powoływano się na tradycję składania z tronu monarchów, podkreślano naruszenia prawa przez króla, którego ewentualną konsekwencją mogło być wypowiedzanie posłuszeństwa⁵⁸. Jednak, jak wynika z badań Edwarda Opalińskiego, szlachta w swojej większości w zasadzie nie pragnęła stosowania prawa wypowiedzenia posłuszeństwa w praktyce⁵⁹.

Po unii lubelskiej dominujący w Wielkim Księstwie dyskurs polityczny zaczął się upodabniać do koronnego. W ramach tego dyskursu nacisk położono na szerokie prawa i wolności obywateli, których częścią było prawo oporu. Władzę państwową rozumiano jako wynik umowy pomiędzy narodem politycznym a władcą, wyrażanej w elekcji i przysiędze koronacyjnej⁶⁰. Problemem było to, że w okresie pierwszych bezkrólewii elity polityczne Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego działały w dużej mierze niezależnie. W latach 1576 i 1587 stany litewskie znalazły się w sytuacji, w której wybór wspólnego monarchy i jego koronacja odbywały się bez ich udziału. W tych warunkach podnoszono kwestię ewentualnego oporu w przypadku siłowego wprowadzenia władzy króla, który nie uzyskał uznania ze strony stanów Wielkiego Księstwa. Uniwersał senatorów i szlachty z sejmiku wileńskiego z 19 września 1587 r., wzywający na zjazd stanów do Wilna, który odbył się po rozdwojonej elekcji, deklarował: „Гдежъ бы тежъ братья наши панове Поляцы попираючи предсезята своего, которого колвек пана с тыхъ дву у Варшаве обраных

⁵⁸ Na przykład w mowie kanclerza i hetmana wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego na sejmie 1605 r. ujęto to w następujący sposób: „Nie nowinać to u nas w Polsce, bywa to Miłościwy królu, iż gdy królowie polscy nam przysięgi nie dotrzymywali, tedy ich wyganiałi przodkowie naszzy z Korony Polskiej i inszych obierali”, E. Opaliński, *Postawa szlachty*, s. 801.

⁵⁹ Ibidem, s. 801–802.

⁶⁰ Kontraktowe pojmowanie władzy stało się najbardziej widoczne podczas pierwszego bezkrólewia, gdy litewska elita polityczna uzależniła uznanie władzy wybieralnych monarchów od warunków, jakie się wytworzyły, *Akta zjazdów*, t. 1, s. 110, 132, 192, 268, 282–283, 302–308, 309–310, 312–313.

и помененыхъ кгвалтом на шыи наши всадить хотели, абыхмо се вси с повинности нашею шляхетское до купы на одно местце згромадивши то с пилностью, яко милосники отчизны своею постерегли яко бы нам над волю нашу пана не подано”⁶¹. W tym przypadku możemy mówić o prawie oporu wobec nielegalnej, uzurpatorskiej władzy, które znalazło bezwarunkowe uznanie w europejskiej myśli politycznej.

Ogólnie rzecz biorąc, odniesienia do prawa oporu w retoryce elit politycznych Wielkiego Księstwa zdarzają się niezwykle rzadko. Można odnaleźć wskazówki mówiące o możliwości wykorzystania tego prawa w czasie konfliktu wokół obsadzenia biskupstwa wileńskiego. Na przykład w uchwale konwokacji wileńskiej z 7 sierpnia 1593 r., która zaprzeczyła legalności powołania przedstawiciela koronnego na stanowisko biskupa wileńskiego, zaznaczono: „wszystkimi siłami i wszelakim sposobem zastawiać się i oponować wedla największego przemożenia naszego będziemy”⁶². Opór rozumiano przede wszystkim jako walkę parlamentarną. Wojewoda wileński i hetman wielki litewski Krzysztof Radziwiłł w liście do sejmików przedsejmowych 20 grudnia 1594 r., zawierającym refleksje nad instrukcją królewską, zalecił posłom litewskim, aby nie rozpoczynali obrad sejmowych, dopóki nie zostanie spełniony wymóg mianowania obywatela Wielkiego Księstwa biskupem wileńskim, w przeciwnym razie powinni opuścić sejm i złożyć protestację⁶³.

Podobne wypowiedzi miały miejsce także po zawarciu unii brzeskiej, kiedy polscy i litewscy protestanci stali się sojusznikami prawosławnych z Wielkiego Księstwa i ziem ukraińskich Królestwa Polskiego. Już zjazd senatorsko-szlachecki zgromadzony na bazie Trybunału Litewskiego w Nowogródku w instrukcji do posłów na synod brzeski polecił protestować przeciw wszystkim możliwym decyzjom dotyczącym

⁶¹ „Gdyby więc bracia nasi, panowie Polscy, w poparciu swych działań chcieli nam siłą narzucić jednego z dwóch panów, których wybrali w Warszawie, to my wszyscy musimy natychmiast, zgodnie ze swym szlacheckim obowiązkiem, zebrać się w jednym miejscu i jako prawdziwi miłośnicy ojczyzny nie dopuścić, aby nam wbrew naszej woli dano pana” (tł. I. B.), *ibidem*, s. 268. Podobny wątek można odnaleźć w instrukcji zjazdu stanów zgromadzonego w Brześciu dla poselstwa litewskiego na sejm koronacyjny od 24 XII 1587 r. w stosunku do koronowanego już przez stany koronne Zygmunta III Wazę, *ibidem*, s. 313.

⁶² *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 2: *Okresy panowań królów elekcyjnych: XVI–XVII wiek*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2009, s. 110.

⁶³ AGAD, AR, dz. II, nr 289, s. 2; У. Падалінскі, *Грамадская думка шляхты Вялікага Княства Літоўскага канца XVI ст. (на прыкладзе соймавай кампаніі Рэчы Паспалітай 1595 г.)*, „Спадчына”, 2008, 1, s. 13–14.

narodu ruskiego, podejmowanym bez jego zgody⁶⁴. W dziele polemicznym *Apokrysis*, wydanym w drukarni bractwa prawosławnego w Wilnie w 1597 r., autorstwa znanego polskiego działacza protestanckiego Marcina Broniewskiego, ukrywającego się pod pseudonimem prawosławnego Krzysztofa Filaleta, stwierdza się, że władza państwowa opiera się na dobrowolnej umowie między monarchą a narodem. Władza łamiąca warunki umowy podlega osądowi ze strony poddanych: „Bo taka, gdy umowie nie dosyć czyni, y poddanych sądowi niekiedy podlega”⁶⁵. W Królestwie Polskim główny protektor prawosławia, wojewoda kijowski Konstanty Wasyl Ostrogski w instrukcji do ewangelickiego zjazdu toruńskiego w 1595 r. przypomniał o tym, że każdy monarcha, który nie dotrzymuje przysięgi, „przyplaca tego zdrowiem albo straceniem królestwa”, chociaż ogólnie dokument ten charakteryzują się lojalnym stosunkiem do króla⁶⁶. Generalnie rzecz biorąc, przeciwnicy unii występowali w obronie praw wspólnoty prawosławnej, wykorzystując wyłącznie procedury parlamentarne i sądowe. Na zjeździe wileńskim w maju 1599 r. podjęto próbę powołania prowizorów generalnych wśród szlachty ewangelickiej i prawosławnej w celu wspólnej obrony przed działaniami naruszającymi pokój religijny, zagwarantowany przez Konfederację warszawską⁶⁷.

Myśl polityczną Wielkiego Księstwa cechował powszechny szacunek wobec majestatu królewskiego, nawet w sytuacji stanowczej niezgody z jego decyzjami⁶⁸. Potępiano skrajne formy oporu wobec monarchów,

⁶⁴ *Akta zjazdów*, t. 2, s. 128.

⁶⁵ *Апокрисис. Сочинение Христофора Филалета в двух текстах польском и западнорусском 1597–1599 года*, в: *Русская историческая библиотека*, т. 19: *Памятники полемической литературы в Западной Руси*, кн. 3, ред. П. Гильтебрант, Санкт-Петербург 1903, s. 1299–1300.

⁶⁶ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 3: *Małopolska, 1571–1632*, oprac. M. Sipayłło, Warszawa 1983, s. 596–599; T. Kempa, *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007, s. 85–86; W. Sławiński, *Toruński synod generalny 1595 roku: z dziejów polskiego protestantyzmu w drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 2002, s. 210; П. Жукович, *Сеймовая борьба западнорусского православного дворянства с церковной унией (до 1609 г.)*, Санкт-Петербург 1901, s. 157–158.

⁶⁷ Tekst aktu konfederacji zjazdu wileńskiego w: J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego na Litwie*, t. 1, Poznań 1842, s. 124–134; zob. też T. Kempa, op. cit., s. 161–162; П. Жукович, op. cit., s. 365–368.

⁶⁸ Na przykład we wspomnianym akcie konfederacji zjazdu wileńskiego deklarowano: „króla JM w którego miłościwej łasce i uważnem w doległości nasze wejrzeniu niezawtpiewamy”, J. Łukaszewicz, op. cit., s. 129.

które pozwalały na ich mordowanie. Charakterystyczne jest, że w polemice katolików i protestantów obie strony oskarżały się wzajemnie o import podobnych idei i praktyk z Europy Zachodniej. Jednocześnie kalwińska teoria oporu była dobrze znana wśród intelektualistów protestanckich. Wśród małopolskich ewangelików, sprzeciwiających się polityce Zygmunta III Wazy, zrodził się pomysł wydania polskojęzycznego przekładu rozdziału XX „O zwierzchności świeckiej, porządne, według sznuru Pisma świętego opisanie. Zaraz o pożytkach i powinnościach urzędu jej” z dzieła Kalwina *Institutio christianae religionis*, który mówił o zasadach podporządkowania władzy państwowej i warunkach korzystania z prawa oporu. Dzieło to zostało opublikowane anonimowo w 1599 r. Zdaniem Wojciecha Kriegseisena publikacja ta miała na celu z jednej strony obalenie twierdzeń przeciwników o buntowniczej i antypaństwowej istocie nauki ewangelickiej⁶⁹, z drugiej zaś przypomnienie, że władze państwowe mają obowiązki wobec poddanych, których naruszenie może wywołać uzasadniony opór⁷⁰. Ten ostatni aspekt jest istotny w obliczu narastającego ucisku wspólnoty ewangelickiej w Polsce. Do ewangelickiej teorii oporu w wersji Johanna Althusiusa nawiązuje na początku XVII w. kalwiński uczonec z Gimnazjum Akademickiego w Gdańsku Bartłomiej Keckermann⁷¹. Elitom ewangelickim Litwy najwyraźniej nieobce były także zachodnioeuropejskie teorie prawa oporu, zarówno w wyniku kontaktów ze współwyznawcami z Korony, jak i bezpośrednio z krajów Europy Zachodniej. Zdaniem badaczki ruchu reformacyjnego w Wielkim Księstwie Ingė Lukšaitė twórczość Teodora Bezy, autora szczegółowej koncepcji oporu, dorównywała na Litwie popularnością dziełom Kalwina⁷².

Katolicycy intelektualiści, którzy w różnych okresach pracowali w ośrodkach instytucjonalnych obu części państwa polsko-litewskiego, w swoich wykładach akademickich i pracach polemicznych zazwyczaj nie wspominali o prawie oporu. Mówiąc o stosunku do „złej” władzy państwowej, pisarze jezuicki uznawali za dopuszczalne jedynie bierne formy sprzeciwu wobec przepisów sprzecznych

⁶⁹ Warto zauważyć, że takie oskarżenia wysuwali nie tylko katolicy, ale także antytrynitarze. Marcin Czechowicz i Faust Socyn argumentowali zatem, że ewangelicy zachęcają lud podnosić broń przeciwko władzy, S. Kot, *Ideologia polityczna i społeczna braci polskich zwanych arjanami*, Warszawa 1932, s. 59.

⁷⁰ W. Kriegseisen, *Wstęp*, w: J. Kalwin, op. cit., s. 25–45.

⁷¹ D. Facca, *Bartłomiej Keckermann i jego filozofia*, Warszawa 2005, s. 244–245.

⁷² I. Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažosioje Lietuvoje XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius 1999, s. 504.

z wiarą chrześcijańską⁷³. Zjawisko to można wytłumaczyć bliską współpracą monarchów polsko-litewskich z jezuitami na przełomie XVI i XVII w., a także nieprzychylnym nastawieniem szlachty do tych ostatnich. Należy jednak podkreślić, że w stosunkach kościelno-państwowych uznawano prymat Kościoła i akceptowalny mógł być opór wobec władzy państwowej, usankcjonowany przez najwyższą władzę duchowną. Adrian Junga, wykładowca na uczelniach jezuickich w Poznaniu i Wilnie, w dziele polemicznym opublikowanym w Poznaniu *Rozwiązanie pięćdziesiąt i dwu kwestii* (1593) uzasadniał prawo papieża do detronizacji monarchów, którzy nie dopełniali swoich obowiązków. W obronie tego postulatu nawiązywał on do przykładów ze Starego Testamentu i średniowiecznej Europy⁷⁴.

Przeciwnicy jezuitów wyciągali konsekwencje z doktryny o wyższości władzy duchowej, która umożliwiała usprawiedliwianie działań przeciwko władzy państwowej, a nawet morderstw politycznych. W rzeczywistości w Europie Zachodniej niektórzy intelektualiści katoliccy doszli do podobnych wniosków⁷⁵. W tym kontekście interesująca jest interpretacja przez jezuitów polsko-litewskich morderstwa króla francuskiego Henryka Walezego, dokonanego przez fanatyka katolickiego w 1589 r. Marcin Łaszcz, który przez długi czas pracował na Akademii Wileńskiej oraz w wielu ośrodkach jezuickich w Koronie, w swoim dziele *Iudicium albo Rozsądek [–] o konterfekcie jezuitów*, opublikowanym w Wilnie w 1594 r., zakwestionował udział jezuitów w tym morderstwie oraz stwierdził, że to właśnie od protestantów, zwłaszcza Teodora Bezy, wywodzi się tradycja usprawiedliwiania zabójstw politycznych. Jednocześnie argumentował, że Henryk Walezy rzeczywiście był tyranem, a zatem jego morderstwo było odpłatą boską za przelanie krwi niewinnych ludzi, nawiązując do morderstwa książąt Gwizjuszy, dokonanego z rozkazu króla oraz wojny z miastem Paryżem w sojuszu z hugenotami⁷⁶.

⁷³ I. Бортнік, *Сацыяльна-палітычныя ідэі ў дыскурсе віленскай неасхаластыкі ў канцы XVI – пачатку XVII стст.*, w: *Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждыцыплярных даследаванняў*, рэд. А. І. Корсак, В. У. Чараўко, У. Я. Аўсейчыка, Наваполацк 2021, s. 199.

⁷⁴ A. Junga, *Rozwiązanie pięćdziesiąt y dwu quaestii ministrów nowoewangelickich jezuitom zadanych, o kosciele Bozym, własności, znakach y nauce iego na dwie części rozdzielone*, Poznań 1593, s. 277–281.

⁷⁵ W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe*, s. 201–204.

⁷⁶ M. Łaszcz, *Iudicium albo Rossądek [–] o konterfekcie jezuitów*, Wilno 1594, s. 48–50.

Zagadnienie prawa oporu nabrało aktualności w czasie rokoszu sandomierskiego w latach 1606–1609. Był to pierwszy masowy ruch polityczny, w którym uczestniczyli przedstawiciele zarówno Królestwa Polskiego, jak i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Był on jednak zdominowany przez szlachtę koronną, natomiast na terenach Wielkiego Księstwa nastroje rokoszowe były znacznie słabsze⁷⁷. Formalnym przywódcą rokoszu był jednak Janusz Radziwiłł, przedstawiciel jednego z najbardziej wpływowych rodów magnackich na Litwie, a jednym z liderów rokoszu został kasztelan parnawski Piotr Stabrowski ze szlachty połockiej. W pierwszej fazie rokoszu szlachta litewska była aktywna, wysyłając swoich posłów na zjazdy szlacheckie⁷⁸.

Literatura rokoszowa często wspomina o prawie oporu, w tym o prawie do wypowiedzenia posłuszeństwa monarsze. Wynikało to z zasad suwerenności ludu (szlachty) i kontraktowej istoty władzy, odzwierciedlonej w prawach fundamentalnych Rzeczypospolitej. Podkreślono, że obywatele mają nie tylko prawo, ale i obowiązek przeciwstawiania się władzom, które naruszają prawo⁷⁹. Artykuły przyjęte na zjeździe sandomierskim zawierały szereg warunków niezbędnych do uznania władzy królewskiej, co rozumiano jako nową umowę o władzę, „ponowienie przysięgi”, z zastrzeżeniem, „iż gdzieby w czym teraz i na potym dosyć temu K.J.M. nie czynił, a pogotowiu gdzieby co *incontrarium* czynił, *eo ipso facto, nulla praemissa admonitione*, od posłuszeństwa i wiary naszej K.J.M. powinnej, wolnemi już bęndziemy”⁸⁰. Dość często wspomniano także o tradycji historycznej

⁷⁷ H. Wisner, *Litwa wobec rokoszu (1606–1607)*, „Kwartalnik Historyczny”, 79, 1972, 2, s. 278–300.

⁷⁸ J. Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce (1606–1609). Studium z dziejów walki przeciw kontrreformacji*, cz. 1: *Od Stężycy do Janowca*, Wrocław 1960, s. 155–160, 242–250; A. Pawłowska-Kubik, *Rokosz sandomierski 1606–1609. Rzeczpospolita na politycznym rozdrożu*, Toruń 2019, s. 132, 141–142, 167–169, 174–179.

⁷⁹ Szczegółową analizę myśli politycznej w literaturze rokoszowej zob. C. Chowaniec, op. cit., s. 259–266; R. Lis, *Myśl polityczna rokoszan na tle zachodnich tradycji rozważań nad zasadnością oporu obywatelskiego (wokół dziedzictwa politycznego Rzeczypospolitej z lat 1573–1606/1607)*, w: *Rok 1573. Dokonania przodków sprzed 440 lat*, red. J. Dziegielewska, K. Koehler, D. Muszytowska, Warszawa 2014 s. 45–67; E. Opaliński, *Confederations and rokosz*, w: *Frühneuzeitliche Reiche in Europa. Das Heilige Römische Reich und Polen-Litauen im Vergleich / Empires in Early Modern Europe. The Holy Roman Empire and Poland-Lithuania in Comparison*, red. T. Gromelski et al., Wiesbaden 2016, s. 105–118.

⁸⁰ *Rokosz Zebrzydowskiego. Materiały historyczne poprzedzone przedmową i rozprawą pod tytułem Konfederacja i rokosz w dawnym prawie państwowem polskim*, wyd. A. Rembowski, Warszawa 1893, s. 308.

wypowiadania królom posłuszeństwa, o czym świadczy popularność mitu o „rokoszu gliniańskim”⁸¹.

Stwierdzano, że jeśli ani senat, ani sejm nie były w stanie zapobiec naruszeniom prawa przez monarchę, szlachta miała prawo korzystać z prawa *de non praestanda oboedientia*. Za środek realizacji tego prawa uważano rokosz jako zgromadzenie całej szlachty występującej w postaci podmiotu zbiorowego („jedno nierozdzielne ciało wolności szlacheckich”⁸²). Rokosz rozumiano jako instytucję demokracji bezpośredniej, której źródłem jest idea Rzeczypospolitej jako ogółu obywateli, wyższa niż sejm uosabiający koncepcję Rzeczypospolitej jako trzech stanów sejmujących: „starsze prawo rokoszowe, niż król, *magistratus* i *statuta* wszystkie”⁸³. Z tej perspektywy uczestnicy rokoshu czuli się uprawnieni do wypowiedzenia posłuszeństwa królowi, a także do detronizacji⁸⁴.

Ponieważ artykuły henrykowskie nie zawierały zapisów określających warunki i tryb wypowiedzenia posłuszeństwa, pojawiło się pytanie, kto i w jaki sposób może zwołać rokosz i tym samym stawić opór. Wokół tego w publicystyce rokoshowej można wyróżnić dwa nurty: „arystokratyczny” i „demokratyczny”. Jako przykład pierwszego z nich można wymienić dzieło *Cenzura na progres rokoshu*. Jego anonimowy autor daje prawo zwołania rokoshu senatorom, stwierdzając, że „*optimates sunt duces populi ad tuendam libertatem*”⁸⁵. Senatorowie mieli realną władzę w inicjowaniu oporu, natomiast szlachcie przypisano raczej bierną rolę i odmówiono jej samodzielnej decyzji przy zwoływaniu rokoshu. Porównując treść tego dzieła ze słynnym anonimowym dziełem francuskich monarchomachów *Vindiciae contra tyrannos*, Czesław Chowaniec ustalił jego zgodność z kalwińską teorią oporu⁸⁶.

⁸¹ J. Orzeł, *Historia – tradycja – mit w pamięci kulturowej szlachty Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2016, s. 338–341.

⁸² *Dyskurs szlachecki polskiego*, w: *Pisma polityczne z czasów rokoshu Zebrzydowskiego: 1606–1608*, t. 2: *Proza*, wyd. J. Czubek, Kraków 1918, s. 443; C. Chowaniec, op. cit., s. 262.

⁸³ *Libera respublica – absolutum dominium – rokosh*, w: *Pisma polityczne z czasów rokoshu Zebrzydowskiego*, t. 2, s. 413.

⁸⁴ E. Opaliński, *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1995, s. 256–257; idem, *Rokosh Zebrzydowskiego – element antysystemu ustrojowego czy nieudana rewolucja? „Przegląd Sejmowy”*, 2017, 4 (141), s. 67–68.

⁸⁵ *Cenzura na progres rokoshu anni 1606 et sequenti anno i defecty jego, scripta anno 1608, 10 Ianuarii*, w: *Pisma polityczne z czasów rokoshu Zebrzydowskiego: 1606–1608*, t. 3: *Proza*, wyd. J. Czubek, Kraków 1918, s. 418.

⁸⁶ C. Chowaniec, op. cit., s. 263–264.

Twórczość nurtu „demokratycznego” charakteryzuje się podkreśleniem nadrzędności stanu szlacheckiego zarówno nad monarchą, jak i senatem. Przykładem tego jest utwór *Libera respublica – absolutum dominium – rokosz*. Mimo formalnego przywiązania do koncepcji rządów mieszanych, jego autor stwierdza, że „stan ślachecki w tym królestwie przodek ma, jest *haereditas regni*, jest *seminarium regum, officialium et dignitatum* z nich król, z nich senat, z nich urzędnicy mają *iura magistratus*, którym wszyscy jednakowo powinni być posłuszni *sub poena infamiae, exsilii, privatione bonorum et officii*”⁸⁷. Podkreślano uprawnienia instytucji rokoszu zarówno w zakresie stawiania oporu wobec króla, jak i kontrolowania działalności senatorów: „Na rokoszu z karków naszych jarzmo niewoli królewskiej składa się, niezgodę stanów, obłudę senatorów i spiknienie praktyk, także licencją, insolencją braterską z gruntu wykorzenieć”⁸⁸. Na samodzielność szlachty jako społeczności obywatelskiej w zwołaniu rokoszu powołuje się autor dzieła *Defensio ac defenitio rokoszu*: „Szlachta obaczywszy skazy jakie nieznośne w Rzplitej, bądź to z osoby pańskiej, bądź z koła senatorskiego, bądź też z stanu szlacheckiego pochodzące, nie radząc się o to ani króla, ani na sejm oglądając się, do naprawy tych skaz, jako do gaszenia ognia, rzucali się, do kupy się zwoływali i zjeżdżali”⁸⁹. Do tego dodać można wyraźne antysenatorskie nastawienie części utworów rokoszowych. Podejście to znacznie różniło się już od klasycznej kalwińskiej teorii oporu i zbliżało się do jej anglo-szkockiej wersji, która uznawała naród w jego stanowym sensie za podmiot oporu⁹⁰.

Większość prac rokoszowych pozostała anonimowa. W związku z tym nie zawsze możliwe jest ustalenie miejsca ich pochodzenia. Wiadomo, że propagandę rokoszową uprawiano nie tylko w Królestwie Polskim, ale także w Wielkim Księstwie⁹¹. Z tego względu należy odwołać się do źródeł bezpośrednio odzwierciedlających poglądy zwolenników rokoszu na Litwie. Znane są trzy instrukcje z terenów Wielkiego Księstwa przygotowane na zjazd lubelski oraz pięć na zjazd sandomierski w 1606 r. W tekście tych instrukcji nie ma bezpośrednich odniesień do prawa oporu. Wszystkie one wskazują, że wobec niemożności rozstrzygnięcia najważniejszych spraw, aktualnych dla

⁸⁷ *Libera respublica – absolutum dominium – rokosz*, s. 413.

⁸⁸ Ibidem, s. 414.

⁸⁹ *Defensio ac defenitio rokoszu*, w: *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego*, t. 2, s. 440.

⁹⁰ R. Lis, op. cit., s. 63–64.

⁹¹ A. Pawłowska-Kubik, *Rokosz sandomierski*, s. 132.

obywateli, i ciągłego naruszania praw posłów na sejmie⁹² szlachta, mając na celu przede wszystkim ochronę swoich praw i wolności oraz naprawy państwa, zmuszona jest zwrócić się do zjazdów rokoszowych, „ad extrema remedia”⁹³. Uchwały sejmików na zjazdy rokoszowe przypominają w swej treści instrukcje na sejmy. Rola rokoszu jako najwyższej instytucji władzy państwowej, posiadającej uprawnienia ustawodawcze⁹⁴ i sędownicze⁹⁵, została najwyraźniej wyrażona w instrukcji sejmiku połockiego wręczonej posłom na zjazd lubelski 16 maja 1606 r. Rozwinięcie tej idei znalazło odzwierciedlenie w mowie Piotra Stabrowskiego na zjeździe lubelskim 10 czerwca 1606 r. Nie poruszając kwestii, kto powinien zwoływać rokosz, kasztelan parnawski stwierdzał prymat tej instytucji nad królem i senatorami, którzy mają obowiązek stawić się na rokoszu, aby zdać sprawozdanie ze swojej działalności i odpowiedzieć na ewentualne skargi

⁹² „[Z]nieważenie praw y wolności naszych przysięgą KJM potwierdzonych y opresją głosów wolnych panów posłów województw y powitów na seym posłanych zniesieniem praw starych takim niesłychanym zawiraniem seymów w tumulciech”, AGAD, AR, dz. II, nr 450, Instrukcja sejmiku połockiego na zjazd lubelski 16 V 1606 r., s. 1.

⁹³ BCz, nr 2244, Instrukcja sejmiku kowieńskiego na zjazd sandomierski 21 VII 1606 r., s. 213–214. Podobna argumentacja jest stosowana w instrukcjach na zjazd lubelski sejmików wileńskiego 28 V 1606 r. (*Akta zjazdów*, t. 2, s. 155–157), połockiego 16 V 1606 r. (AGAD, AR, dz. II, nr 450), oszmiańskiego 16 V 1606 r. (ibidem, nr 451), w instrukcjach na zjazd sandomierski sejmików wilkomierskiego 21 VII 1606 r. (ibidem, nr 465), upickiego 23 VII 1606 r. (BCz, nr 2244, s. 217–226), mińskiego 17 VII 1606 r. (AGAD, AR, dz. II, nr 500), witebskiego 21 VII 1606 r. (BCz, nr 2244, s. 215–216). W przeciwieństwie do tego zjazdu senatorsko-szlacheckie w Wilnie 20 V 1606 i 14 VII 1606 r. oraz w Nowogródku 23 IX 1606 r. potępiały zgromadzenia rokoszowe jako nielegalne i niereprezentujące całej szlachty oraz uzasadniały autorytet tradycyjnych instytucji państwowych, *Akta zjazdów*, t. 2, s. 153–155, 158–165.

⁹⁴ „Gdyż na seymiech przez pany posły swe otrzymać nic nie mogą, insze sprawy potrzeby jako wszytka Rzeczy Pospolitej tak osobliwie województwa naszego zachodzące *fidei* forum poruczamy, będąc pewni, że wszem ostrzegą praw y wolności naszych”, AGAD, AR, dz. II, nr 450, s. 3–4.

⁹⁵ „[J]eśliby którykolwiek y jakiegokolwiek condityi stanu nie mając w tym żadnego respektu na osoby winnym pokazał na którego by pewne a nie wątpliwe dowody się pokazali, któryby radą swą y praktykami na opresję stanu naszego rycerskiego a na w inszem czemu praw, wolności naszych radził praktyki czynić, prawo pospolite znieważał, przeciw niemu iawnie y tajemnie czynił do sedycyi y tumultów przyczynę dawał, pokoy pospolity gwałcił, wykłady praw naszych inaczej niżli słowa opisane się mają czynił, taki każdy iako *perduelis* Rzeczy Pospolitej aby karan na wszytkim był, tak jakoby na wszytkie przyszłe czasy, pamiątka wieczna zostawała”, ibidem, s. 3.

i oskarżenia⁹⁶. Podkreślono suwerenność narodu szlacheckiego, zawierającego umowę o władzę i uprawnionego do wypowiedzenia posłuszeństwa monarsze w razie konieczności: „iż rzeczplita daje królom skrypta do panowania, w mocej je też ma, *in tali praesertim casu* (zatrzymać i odchylić trochę)”⁹⁷. Stabrowski uzasadniał również prawo oporu, odwołując się do tradycji historycznej: „uleczenia rzeczypo-spolitej, aby *extrema extremis* były leczone, co świadczą *annales*, że wiele panów degradowano, gdy prawa nie trzymali”⁹⁸.

W drugiej fazie rokoszu wiosną 1607 r. sejmik miński⁹⁹ i jeden z dwu odbytych sejmików połockich¹⁰⁰ poparły w swoich instrukcjach ideę bojkotu sejmu i wyjazdu na zjazd w Jędrzejowie, co można uznać za wyraz wyższości rokoszu nad sejmem i królem. Sejmiki nowogródzki¹⁰¹ i orszański¹⁰² wysłały swoich posłów zarówno na sejm, jak i na zjazd rokoszowy. Sześć innych sejmików, których instrukcje są znane (trocki, oszmiański, wołkowyski, piński, rzeczycki, witebski),

⁹⁶ *Rokosz Zebrzydowskiego*, s. 22–23.

⁹⁷ *Ibidem*, s. 23.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 22.

⁹⁹ BCz, nr 103, Instrukcja sejmiku mińskiego na zjazd jędrzejowski 26 III 1607 r., s. 101–104. Instrukcja wyznaczała zadanie doprowadzenia rokoszu do końca. Jednocześnie kładziono nacisk na wywieranie nacisku na króla, aby zaakceptował artykuły sandomierskie w całości, po czym posłom wysłanym na zjazd zalecano przybycie na sejm, aby tam te artykuły zatwierdzić. Na podstawie tego Henryk Wisner wyraża zdanie, że odmowa sejmiku mińskiego wysłania posłów na sejm nie wynikała tedy z uznania wyższości rokoszu nad sejmem, a był to jedynie wyraz nieufności, próba wymuszenia jednej jeszcze gwarancji od króla, *idem, Litwa wobec rokoszu*, s. 294.

¹⁰⁰ AGAD, AR, dz. II, nr 510, Instrukcja sejmiku połockiego na zjazd jędrzejowski 18 III 1607 r. Tezy tej instrukcji znalazły także poparcie w liście marszałka sejmiku połockiego Hregorego Korsaka do zgromadzonych na zjeździe w Jędrzejowie 19 III 1607 r., AGAD, AR, dz. V, nr 7266.

¹⁰¹ BCz, nr 2244, Instrukcja nowogródzka na zjazd jędrzejowski 29 III 1607 r., s. 255–260. Wśród uczestników sejmiku cieszyli się istotnym poparciem zwolennicy rokoszu, w związku z czym jego uchwały miały charakter kompromisowy: jeśli sejm nie podejmie decyzji zgodnie z artykułami wiślickimi i sandomierskimi, posłowie powinni udać się na zjazd rokoszowy, А. Радаман, *Патранальна-кліентальныя адносіны ў Новагародскім павеце і іх уплыў на палітыку і дзейнасьць органаў шляхецкага самакіраваньня ў другой палове XVI – пачатку XVII ст.*, w: *Магнацкі двор і сацыяльнае ўзаемадзеянне (XV–XVIII стст.): зборнік навуковых прац*, рэд. В. М. Папко, А. М. Янушкевіч, Мінск 2014, s. 292–293.

¹⁰² BCz, nr 103, Instrukcja orszańska na zjazd jędrzejowski 28 III 1607 r., s. 123–124.

zdecydowało o wysłaniu swoich posłów tylko na sejm¹⁰³. Wszystko to świadczyło o osłabieniu ruchu rokoszowego w Wielkim Księstwie w tym okresie, chociaż tendencja ta widoczna była również w Koronie¹⁰⁴. Mimo to rokoszanie zdecydowali się na ogłoszenie aktu o wypowiedzeniu posłuszeństwa Zygmuntowi III Wazie pod Jeziorną 24 czerwca 1607 r. Dokument ten wymieniał motywy danego czynu, a także zawierał odniesienie do prawa *de non praestanda oboedientia* jako ostatniego środka obrony wolności. Akt przewidywał zakaz wykonywania przez wszystkich senatorów i urzędników przepisów władcy pod groźbą uznania ich za wrogów ojczyzny i pomocników tyranii oraz deklarował wezwanie szlachty na nowy zjazd¹⁰⁵. Cechą charakterystyczną aktu pod Jeziorną jest jego charakter praktyczny i prawny. Pod tym względem różni się on np. od aktu wypowiedzenia posłuszeństwa królowi Filipowi II przez Stany Generalne Niderlandów z 1581 r., w którym nacisk położony był przede wszystkim na filozoficzne i polityczne uzasadnienie¹⁰⁶. Spośród około 250 zidentyfikowanych podpisów pod aktem wypowiedzenia posłuszeństwa jedynie 12 należy do przedstawicieli Wielkiego Księstwa, w tym 5 z województwa połockiego (w sumie pod aktem podpisało się ok. 400–410 osób)¹⁰⁷. Podobna proporcja jest właściwa także dla wcześniejszych zjazdów rokoszowych, ponieważ szlachta litewska wysyłała

¹⁰³ A. Pawłowska-Kubik, *Rokosz sandomierski*, s. 174–175. Regalistyczne stanowisko zajęły również zjazd senatorsko-szlachecki w Wilnie 4 II 1607 r. i przedsejmowy sejmik główny w Słonimiu 23–26 IV 1607 r., *Akta zjazdów*, t. 2, s. 165–167, 172–175.

¹⁰⁴ E. Opaliński *Zjazd rokoszowy w Jędrzejowie w roku 1607*, w: *Prawo stanów do oporu*, red. M. Markiewicz, E. Opaliński, R. Skowron, Kraków 2010, s. 221–236.

¹⁰⁵ Tekst aktu w: H. Schmitt, *Rokosz Zebrzydowskiego. Opowiadanie historyczne*, Lwów 1858, s. 502–505. W literaturze przedmiotu istnieje dyskusja, czy akt pod Jeziorną oznaczał detronizację, J. Maciszewski, *Jeziorna 1607 (wokół uniwersatu detronizacyjnego – rekonesans badawczy)*, w: *Świat pogranicza*, red. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górczyński, Warszawa 2003, s. 205–210; A. Pawłowska-Kubik, *Rokosz sandomierski*, s. 203–204, czy ostrzeżenie króla przez zawieszenie zawartego z nim dzięki elekcji układu, D. Makiła, op. cit., s. 472–473; H. Wisner, *Wypowiedzenie posłuszeństwa czy detronizacja Zygmunta III? Komentarz do aktu z 24 czerwca 1607 r.*, „Czasopismo Prawo-Historyczne”, 39, 1987, 2, s. 173–185.

¹⁰⁶ *The Dutch Declaration of Independence*, w: *The Library of Original Sources*, t. 3: *The Ideas that Have Influenced Civilization, in the Original Documents – Translated*, ed. by O. J. Thatcher, Milwaukee 1907, s. 190–197.

¹⁰⁷ J. Maciszewski, *Jeziorna 1607*, s. 206–209.

z reguły poselstwa, nie biorąc w nich bezpośredniego udziału¹⁰⁸. Warto tu także zauważyć, że ogólna liczba sygnatariuszy aktu była znacznie mniejsza niż liczba uczestników zjazdów rokoszowych z 1606 r. Świadczy to o wspomnianym powyżej odrzuceniu przez szlachtę Rzeczypospolitej skrajnych form oporu wobec monarchy, takich jak detronizacja. Co prawda już po klęsce rokoszan w bitwie pod Guzowem Janusz Radziwiłł wydał 11 lipca 1607 r. uniwersał, który wzywał szlachtę na elekcję nowego króla pod Warszawę na 5 sierpnia i zawierał wezwanie do walki zbrojnej *contra Tirannum*¹⁰⁹, jednak faktyczne stanowisko magnata litewskiego, podobnie jak i innych przywódców rokoszu, było mniej zdecydowane, jak wykazały badania, a co wynikało ze względów taktycznych w okresie upadku rokoszu¹¹⁰.

W ten sposób źródła prorokoszowe proveniencji litewskiej świadczą ogólnie o uznaniu nadrzędności instytucji rokoszu, upoważnionej do stawienia oporu w razie konieczności. Nie pozwalają jednak rozstrzygnąć kwestii ewentualnego pochodzenia anonimowej literatury promującej różne koncepcje prawa oporu. Na podstawie znajomości okoliczności powstawania pism prorokoszowych można przypuszczać, że dzieła związane ze wspomnianym wyżej nurtem „arystokratycznym” mogą pochodzić z Wielkiego Księstwa. Faktem jest poparcie rokoszu przez Radziwiłłów birżańskich, na których dworach powstało znaczące środowisko intelektualistów ewangelickich. W tym ośrodku cieszyła się popularnością arystokratyczna koncepcja państwa, odpowiadająca kalwińskiej teorii władzy, jak to wykazały badania Urszuli Augustyniak¹¹¹.

¹⁰⁸ Czynniki utrudniającymi udział szerokich mas szlachty Wielkiego Księstwa w zjazdach rokoszowych były swawola i łupiestwo skonfederowanych żołnierzy, którzy nie otrzymali żołdu za udział w wojnie inflanckiej, oraz zagrożenie zewnętrzne związane z wojną ze Szwecją w Inflantach i Smutą w Moskwie, H. Wisner, *Litwa wobec rokoszu*, s. 279; K. Żojdź, *Wszyscy ludzie króla. Zygmunt III Waza i jego stronnicy w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszych dekadach XVII wieku*, Toruń 2019, s. 143.

¹⁰⁹ „Po bitwie pod Orańskiem przegranej uniwersał rokoszan, którym elekcję składają”, AGAD, Zbiór Branickich z Sucheja, sygn. 148/172, s. 583–585.

¹¹⁰ B. Якыбаў, op. cit., s. 170–171; A. Pawłowska-Kubik, *Rokosz sandomierski*, s. 217–220.

¹¹¹ U. Augustyniak, *Ideologia polityczna ewangelików litewskich w czasach dwu pierwszych Wazów*, w: *Lietuvos Didžiosios Kungaikštystės Istorijos kraštovaizdis. Skiriama profesorės J. Kiaupienės 65-mečiui*, red. R. Šmigielskytė-Stukienė, Vilnius 2012, s. 352–356; eadem, *Patronat intelektualny Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, w: *Filozofowie Rzeczypospolitej w kulturach Polski, Białorusi i Litwy. Konteksty geograficzne i koncepcyjne*, red. D. Viliūnas, S. Huber, Warszawa 2025, s. 11–20.

Znamienne jest, że Andrzej Wolan dedykował swoje dzieło *De principe et propriis eius virtutibus* wydane w 1608 r. w Gdańsku jednemu z przywódców rokoszu Piotrowi Gorajskimu, w przedmowie do którego uzasadniał pierwszeństwo „patrycjuszy” wobec „plebejuszy” w rządzeniu państwem, a przede wszystkim w obronie wiary¹¹². Bieniasz Budny w wydanej w Wilnie w 1599 r. pracy *Apophtegmata* idealizował ustrój polityczny starożytnej Sparty, w którym władza monarchiczna była ograniczona przez najwyższych urzędników państwowych, „eforów”, odpowiedzialnych za zgodność działań monarchy z prawem¹¹³. Podobny system rządów był propagowany w twórczości Adama Rassiusa¹¹⁴. Ponadto można doszukiwać się podobieństw w rozumieniu podmiotów i mechanizmów realizacji prawa oporu w literaturze rokoszowej kierunku „arystokratycznego” także w anonimowej literaturze protestanckiej poświęconej obronie wolności wyznania, która pojawiła się wkrótce po rokoszu i powstała, zdaniem badaczy, w środowisku intelektualnym związanym z dworami Radziwiłłów birżańskich¹¹⁵. Można także przytoczyć tezę wielokrotnie wyrażaną w historiografii, podkreślającą,

¹¹² Eadem, *Ideologia polityczna*, s. 356–357.

¹¹³ B. Budny, *Krotkich a węzłowatych powieści: ktore po grecku zową Apophegmata. Księgi IIII*, Wilno 1599, k. Piiiii.

¹¹⁴ U. Augustyniak, *Patronat intelektualny Radziwiłłów birżańskich*, s. 19.

¹¹⁵ *Pobożnego ewangelika do braciej tegoż wyznania narodu polskiego i litewskiego przestroga i napomnienie*, w: *Państwo świeckie czy księżę? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III Wazy. Wybór tekstów*, oprac. U. Augustyniak, Warszawa 2013, s. 179–233; *Zdanie bezimiennego ewangelika o tolerancji religijnej w Polsce*, w: *ibidem*, s. 233–258. Analiza tych dzieł i omówienie kwestii ewentualnego autorstwa w: *ibidem*, s. 45, 48, 71, 73, 90, 103, 106, 110, 111, 127; J. Byliński, *Marcin Broniewski – trybun szlachty wielkopolskiej w czasach Zygmunta III*, Wrocław 1994, s. 128–131; M. Jarczykowa, „Papirowe materie” Piotra Kochlewskiego. *O działalności pisarskiej sekretarza Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Katowice 2006, s. 165–193; Z. Trawicka, *Działalność polityczna i reformacyjna Piotra Kochlewskiego*, OiRwP, 8, 1963, s. 143–144; J. Tichy, *Dwa pisemka pilotne o sytuacji polskiego protestantyzmu w dwudziestych latach XVII wieku*, OiRwP, 5, 1960, s. 173–184. Szczególna analiza prawa oporu w: I. Бортнік, *Грамадска-палітычныя ідэі ў творы пачатку XVII ст. “Пабожнага евангеліка да бра-тоў таго ж веравызнання народу польскага і літоўскага перасцярога і напамін”*, w: *Евангельская Царква Беларусі: гісторыя і сучаснасць*, т. 4, уклад. А. І. Бокун, А. У. Унучак, Ю. А. Бачышча, Мінск 2021, s. 118–119; *idem*, *Грамадска-палітычныя ідэі ў творы “Меркаванне невядомага евангеліка пра рэлігійную талеранцыю ў Польшчы” (1613–1615 гг.)*, w: *Евангельская Царква Беларусі: гісторыя і сучаснасць*, т. 5, уклад. А. І. Бокун і інш., Мінск 2022, s. 63–69.

że wpływy magnatów i zależność szlachty od nich były w Wielkim Księstwie większe niż w Koronie, co znalazło odzwierciedlenie w kulturze politycznej Litwy¹¹⁶. Najnowsze badania wskazują jednak na stopniowy wzrost samodzielności politycznej szlachty na przełomie XVI i XVII w.¹¹⁷ W historiografii podkreślano także obecność średnioszlacheckich postulatów we wspomnianych instrukcjach rokoszowych z Wielkiego Księstwa, które, jak się wydaje, nie mogły wynikać z aspiracji magnackich liderów¹¹⁸. W tym kontekście należy zauważyć, że literatura rokoszowa zaliczana do nurtu „demokratycznego” znana była aktywnej politycznie szlachcie litewskiej: nawet jeśli nie powstawała na terenie Wielkiego Księstwa, to najprawdopodobniej była rozpowszechniana i oddziaływała na opinię publiczną na Litwie.

Podsumowując, należy zauważyć, że funkcjonowanie prawa oporu w myśli politycznej Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego w drugiej połowie XVI i początku XVII w. miało cechy wspólne, ale i różnice. Wspólne było praktyczne ukierunkowanie na rozumienie prawa oporu, podkreślające odpowiadające mu prerogatywy prawne podmiotów politycznych. Jednocześnie poziom refleksji teoretycznej nad problematyką prawa oporu w myśli politycznej

¹¹⁶ U. Augustyniak, *Specyfika patronatu magnackiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku. Problemy badawcze*, „Kwartalnik Historyczny”, 109, 2002, 1, s. 97–110; J. Kiaupienė, *Litewskie cechy kultury politycznej szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku*, w: *Kultura Litwy i Polski w dziejach. Tożsamość i współistnienie*, red. J. Wyrozumski, Kraków 2000, s. 67–78; A. Zakrzewski, *Czy Litwa XVI–XVIII wieku знаła demokrację szlachecką i oligarchię magnacką?*, w: *Vetera novis augere. Studia i prace dedykowane prof. W. Uruszczakowi*, t. 2, red. S. Grodziski et al., Kraków 2010, s. 1189–1201.

¹¹⁷ U. Padalinski, *„Ja na to nie zezwalam, ani nie chcę nowego na bracią swą stanąć”*. Przywódcy szlacheccy Wielkiego Księstwa Litewskiego na sejmie lubelskim 1569 roku, w: *Unia lubelska 1569 roku i unie w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2020, s. 106–118; A. Radaman, *Samorząd sejmikowy w powiatach województwa nowogródzkiego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1565–1632*, w: *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A. B. Zakrzewski, Warszawa 2010, s. 101–102; H. Wisner, *Szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec unii. Schyłek wieku XVI – lata dwudzieste XVII*, „Kwartalnik Historyczny”, 118, 2011, 1, s. 42–43; A. Zakrzewski, *Gdy magnaci nie musieli wpływać na sejmik – szlacheckie postulaty na sejmikach Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w.*, w: *Wobec sejmików. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. M. Kupczewska, K. Łopatecki, Białystok 2024, s. 472–476; K. Żojdź, op. cit., s. 53–54.

¹¹⁸ J. Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce*, s. 156–159, 243–248; H. Wisner, *Litwa wobec rokoszu*, s. 289–290.

Królestwa Polskiego był wyższy niż w Wielkim Księstwie. W badanym okresie nastąpiła ewolucja myśli koronnej, od uznania elit duchownych i senatorskich za podmiot oporu do podejścia uznającego cały stan szlachecki za uprawniony do prawa oporu opartego na zasadzie suwerenności ludu. W myśli politycznej Wielkiego Księstwa istniała świadomość prawa oporu najpierw jako tradycji historycznej, a potem jako prawa fundamentalnego. W tradycji intelektualnej Wielkiego Księstwa prawo oporu było mocniej kojarzone z elitami senatorskimi w kontekście arystokratycznej koncepcji państwa. Jednak w czasie rokoszu sandomierskiego widoczna była tendencja do popierania prawa oporu wśród szerszych warstw szlachty, łącząca to prawo z próbami zmiany ustroju państwowego w kierunku demokracji bezpośredniej.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów: dział II, nr 289, 450, 451, 465, 500, 510; dział V, nr 7266; Zbiór Brannickich z Sucheju, sygn. 148/172
Biblioteka Książąt Czartoryskich, nr 103, 2244

Źródła drukowane

Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, t. 1: *Okresy bezkrólewia (1572–1576, 1586–1587, 1632, 1648, 1696–1697, 1706–1709, 1733–1735, 1763–1764)*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2006
Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, t. 2: *Okresy panowań królów elekcyjnych: XVI–XVII wiek*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2009
Artykuły henrykowskie, wyd. Z. Kaczmarczyk, Poznań 1946
Cenzura na progres rokoszu anni 1606 et sequenti anno i defecty jego, scripta anno 1608, 10 Ianuarii, w: *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego: 1606–1608*, t. 3: *Proza*, wyd. J. Czubek, Kraków 1918, s. 414–428
Defensio ac defenitio rokoszu, w: *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego: 1606–1608*, t. 2: *Proza*, wyd. J. Czubek, Kraków 1918, s. 440–442
Dyskurs szlachcica polskiego, w: *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego: 1606–1608*, t. 2: *Proza*, wyd. J. Czubek, Kraków 1918, s. 443–449
Iż na społecznem zjażdżie panów rad koronnych w Kaskach, w: *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, wyd. J. Czubek, Kraków 1906, s. 237–251
Junga A., *Rozwiązanie pięćdziesiąt y dwu quaestiy ministrów nowoewangelickich jezuitom zadanych, o kosciele Bozym, własności, znakach y nauce iego na dwie części rozdzielone*, Poznań 1593

- Kalwin J., *O zwierzchności świeckiej, porządne, według sznuru Pisma świętego opisanie. Zaraz o pożytkach i powinnościach urzędu jej. Z łacińskiego na polskie wiernie przetłumaczone*, oprac. i wstęp W. Kriegseisen, Warszawa 2009
- Libera respublica – absolutum dominium – rokosz*, w: *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego: 1606–1608*, t. 2: *Proza*, wyd. J. Czubek, Kraków 1918, s. 403–414
- Łaszc M., *Iudicium albo Rossądek [–] o konterfecie jezuitów*, Wilno 1594
- Naprawa Rzeczypospolitej Koronnej do elekcyj nowego króla*, w: *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, wyd. J. Czubek, Kraków 1906, s. 194
- Państwo świeckie czy księżę? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III Wazy. Wybór tekstów*, oprac. U. Augustyński, Warszawa 2013
- Rokosz Zebrzydowskiego. Materiały historyczne poprzedzone przedmową i rozprawą pod tytułem Konfederacja i rokosz w dawnym prawie państwowem polskim*, wyd. A. Rembowski, Warszawa 1893
- Rozmowa Polaka z Litwinem*, w: *Stanisława Orzechowskiego i Augustyna Rotundusa debata o Rzeczypospolitej*, wstęp i oprac. K. Koehler; tł. E. Buszewicz, Kraków 2009, s. 149–225
- Senatora Anonima deliberacye o królu, panach radzie i urzędnikach, sejmie i bezkrólewiiu*, w: *Sześć broszur politycznych z XVI i początku XVII stulecia*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921, s. 107–195
- Wolan A., *De libertate politica sive civili / O wolności Rzeczypospolitej czyli Ślacheckiej*, tł. S. Dubingowicz, wyd. i oprac. M. Eder, R. Mazurkiewicz, red. W. Uruszcak, Warszawa 2010
- Wolan A., *Oratio ad senatum regni Poloniae Magnique ducatus Lituaniae, qua boni principis in Republica econstituendi modus ostenditur*, w: *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, wyd. J. Czubek, Kraków 1906, s. 178–186.
- Wolan A., *Praefatio*, w: A.F. Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitej*, tł. C. Bazylik, Łosk 1577, k. iii–iiii.
- Zrzodłopisma do dziejow unii Korony Polskiej i W.X. Litewskiego*, cz. 2, oddz. I, wyd. T. Działyński, Poznań 1861
- Zrzodłopisma do dziejow unii Korony Polskiej i W.X. Litewskiego*, cz. 3: *Dziariusz lubelskiego sejmu unii. Rok 1569*, wyd. W. Działyński, Poznań 1856
- Абарона супраць тыранаў, або пра законную ўладу ўладароў над народам і народу над уладарамі аўтарства Стэфана Юнія Брута, Кельта*, пер. А. Быкава, В. Жандарава, З. Хведарук, „ARCHE”, 2012, 1–2 (112–113), s. 267–329
- Апокрисис. Сочинение Христофора Филалета в двух текстах польском и западнорусском 1597–1599 года*, w: *Русская историческая библиотека*, т. 7: *Памятники полемической литературы в Западной Руси*, кн. 2, ред. П. Гильдебрант, Санкт-Петербург 1882, s. 1003–1802

Opracowania

- Augustyniak U., *Ideologia polityczna ewangelików litewskich w czasach dwu pierwszych Wazów*, w: *Lietuvos Didžiosios Kungaikštystės Istorijos kraštovaizdis. Skiriama profesorės J. Kiaupienės 65-mečiui*, red. R. Šmigielskytė-Stukienė, Vilnius 2012, s. 345–368
- Augustyniak U., *Patronat intelektualny Radziwiłłów birzańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, w: *Filozofowie Rzeczypospolitej w kulturach Polski, Białorusi i Litwy. Konteksty geograficzne i koncepcyjne*, red. D. Viliūnas, S. Huber, Warszawa 2025, s. 3–26
- Augustyniak U., *Specyfika patronatu magnackiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku. Problemy badawcze*, „Kwartalnik Historyczny”, 109, 2002, 1, s. 97–110
- Chowaniec C., *Poglądy polityczne rokoszan 1606–1607 wobec doktryn monarchomachów francuskich*, „Reformacja w Polsce”, 3, 1924, 11–12, s. 256–266
- Grześkowiak-Krwawicz A., *Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga narodów. Pojęcia i idee*, Toruń 2018
- Kiaupienė J., *Between Rome and Byzantium. The Golden Age of the Grand Duchy of Lithuania's Political Culture: Second Half of the Fifteenth Century to First Half of the Seventeenth Century*, trans. J. Will, Boston 2019
- Kriegseisen W., *Reformacja a geneza demokracji szlacheckiej w Polsce*, „Rocznik Teologiczny”, 60, 2018, 3, s. 189–219
- Kriegseisen W., *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka, Niderlandy Północne, Rzeczpospolita polsko-litewska)*, Warszawa 2010
- Lewandowska-Malec I., *Tradycje odpowiedzialności prawnej monarchy w Polsce*, „Społeczeństwo i Państwo”, 10, 2010, 4, s. 13–22
- Lis R., *Myśl polityczna rokoszan na tle zachodnich tradycji rozważań nad zasadnością oporu obywatelskiego (wokół dziedzictwa politycznego Rzeczypospolitej z lat 1573–1606/1607)*, w: *Rok 1573. Dokonania przodków sprzed 440 lat*, red. J. Dziegielewski, K. Koehler, D. Muszytowska, Warszawa 2014, s. 45–67
- Litwin H., *W poszukiwaniu rodowodu demokracji szlacheckiej. Polska myśl polityczna w piśmiennictwie XV i początków XVI w.*, w: *Między monarchią a demokracją. Studia z dziejów Polski XV–XVIII wieku*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994, s. 13–53
- Lukšaitė I., *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažosioje Lietuvoje XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius 1999
- Maciszewski J., *Wojna domowa w Polsce (1606–1609). Studium z dziejów walki przeciw kontrreformacji*, cz. 1: *Od Stężycy do Janowca*, Wrocław 1960
- Opaliński E., *Confederations and rokosz*, w: *Frühneuzeitliche Reiche in Europa. Das Heilige Römische Reich und Polen-Litauen im Vergleich / Empires in Early Modern Europe. The Holy Roman Empire and Poland-Lithuania in Comparison*, red. T. Gromelski et al., Wiesbaden 2016, s. 105–118

- Opaliński E., *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1995
- Opaliński E., *Rokosz Zebrzydowskiego – element antysystemu ustrojowego czy nieudana rewolucja?* „Przegląd Sejmowy”, 2017, 4 (141), s. 53–59
- Opaliński E., *Zjazd rokoszowy w Jędrzejowie w roku 1607*, w: *Prawo stanów do oporu*, red. M. Markiewicz, E. Opaliński, R. Skowron, Kraków 2010, s. 221–236
- Orzeł J., *Historia – tradycja – mit w pamięci kulturowej szlachty Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2016
- Padalinski U., „*Ja na to nie zezwalam, ani nie chcę nowego na bracią swą stanowić*”. Przywódcy szlacheccy Wielkiego Księstwa Litewskiego na sejmie lubelskim 1569 roku, w: *Unia lubelska 1569 roku i unie w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2020, s. 105–121
- Pawłowska-Kubik A., *Rokosz sandomierski 1606–1609. Rzeczpospolita na politycznym rozdrożu*, Toruń 2019
- Pawłowska-Kubik A., *Wolna elekcja i „wolna” detronizacja? Funkcjonowanie i postrzeganie artykułu de non praestanda oboedientia w czasie rokoszu sandomierskiego*, w: *Wokół wolnych elekcji w państwie polsko-litewskim XVI–XVIII wieku. O znaczeniu idei wyboru – między prawami a obowiązkami*, red. M. Markiewicz, D. Rolnik, F. Wolański, Katowice 2016, s. 165–179
- Pleckaitis R., *Lietuvos filosofijos istorija*, t. 1: *Viduramžiai – Renesansas – Naujėji Amžiai*, Vilnius 2004
- Ptaszyński M., *Zwischen Gemeinwohl und Staatsräson. Das Widerstandsrecht in den Ständedebatten der polnisch-litauischen Republik im 16. Jahrhundert*, w: *Frühneuzeitliche Reiche in Europa. Empires in Early Modern Europe*, hrsg. von T. Gromelski, Ch. Preusse, A. Ross, D. Tricoire, Wiesbaden 2016, s. 67–87
- Radaman A., *Samorząd sejmikowy w powiatach województwa nowogródzkiego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1565–1632*, w: *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A. B. Zakrzewski, Warszawa 2010, s. 55–103
- Wisner H., *Litwa wobec rokoszu (1606–1607)*, „Kwartalnik Historyczny”, 79, 1972, 2, s. 278–300
- Zakrzewski A., *Czy Litwa XVI–XVIII wieku знаła demokrację szlachecką i oligarchie magnacką?* w: *Vetera novis augere. Studia i prace dedykowane prof. W. Uruszczałowski*, t. 2, red. S. Grodziski et al., Kraków 2010, s. 1189–1201
- Zakrzewski A., *Gdy magnaci nie musieli wpływać na sejmik – szlacheckie postulaty na sejmikach Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w.*, w: *Wobec sejmików. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. M. Kupczewska, K. Łopatecki, Białystok 2024, s. 459–479
- Zakrzewski A., *Prawo oporu w Wielkim Księstwie Litewskim od wieku XIV do XVIII*, w: *Król a prawo stanów do oporu*, red. M. Markiewicz, E. Opaliński, R. Skowron, Kraków 2010, s. 27–35

Żojdź K., *Wszyscy ludzie króla. Zygmunt III Waza i jego stronnicy w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszych dekadach XVII wieku*, Toruń 2019

Бортнік І., Фарміраванне ідэй народнага суверэнітэту ў грамадска-палітычнай думцы Вялікага Княства Літоўскага канца XVI – пачатку XVII стст., в: *Вялікае княства Літоўскае: сучасныя беларускія даследаванні*, рэд. А. Груша, Вільня 2024, s. 126–140

Радаман А., Патранальна-кліентальныя адносіны ў Новагародскім павеце і іх уплыў на палітыку і дзейнасць органаў ішляхеўскага самакіравання ў другой палове XVI – пачатку XVII ст., в: *Магнацкі двор і сацыяльнае ўзаемадзеянне (XV–XVIII стст.): зборнік навуковых прац*, рэд. В. М. Папко, А. М. Янушкевіч, Мінск 2014, s. 252–294

Якубаў В., *Права на супраціў тыраніі ў Вялікім Княстве Літоўскім на прыкладзе дзейнасці Льва Сапегі і Януша Радзівіла (канец XVI – пачатак XVII стст.)*, в: *Ното Historicus 2023. Гадавік антрапалагічнай гісторыі*, рэд. А. Смаленчук, Беласток 2023, s. 163–175

The Right of Resistance in the Political Thought of the Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland in the Second Half of the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries: A Comparative Analysis

The article examines the concept of resistance in the political thought of the Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland during the second half of the sixteenth and early seventeenth centuries. Based on the analysis of political texts from this period, the author examines these writings to explore whether there were differences in the understanding and interpretation of the right of resistance within the intellectual culture of both parts of the Polish-Lithuanian Commonwealth, on the eve of and in the first decades following the Union of Lublin. Common in the political thought of the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania is the practical orientation towards understanding the right of resistance, emphasising the corresponding legal prerogatives of political entities. At the same time, the level of theoretical reflection was higher in the political thought of the Kingdom of Poland. During the period under study, there was an evolution in the thought of the Polish Crown, from recognising the clerical and senatorial elites as the subjects of resistance to the approach proclaiming the entire nobility as the holders of the right of resistance based on the principle of popular sovereignty. In the political thought of the Grand Duchy, there was an awareness of the right of resistance first as a historical tradition and then as a fundamental right. In the intellectual tradition of the Grand Duchy,

the right of resistance was more strongly associated with the senatorial elites in the context of the aristocratic conception of the state. However, during the Sandomierz Rokosz, there was a visible tendency to support the right of resistance among broader layers of the nobility, linking this right with attempts to change the state system towards direct democracy.

Ihar Bortnik – dr, docent, adiunkt w Zakładzie Studiów Nowożytnych w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, uczestnik projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki pt. „Polonica Philosophica Orientalia. Filozofia w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. i historiografia filozofii w Polsce, Litwie, Białorusi i Ukrainie” (Uniwersytet Jagielloński). Zainteresowania badawcze: historia myśli politycznej i społecznej, stosunki wyznaniowe w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w.

Ihar Bortnik – PhD, docent, associate professor at the Department of Early Modern History at the Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences, member of the project founded by the Republic of Poland’s National Programme for the Development of the Humanities “Polonica Philosophica Orientalia. Philosophy in the Polish-Lithuanian Commonwealth from the 16th to 18th centuries and the historiography of philosophy in Poland, Lithuania, Belarus and Ukraine”, realised between 2018 and 2025 (Jagiellonian University). Research interests: history of political and social thought, religious relations in the Grand Duchy of Lithuania in the second half of the 16th and the first half of the 17th centuries.

E-mail: iharbortnik@yahoo.com